

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Lalə İmran qızı Tağıyeva

Afad Qurbanovun Azərbaycan dilçiliyində rolu

İxtisas: Azərbaycan dili

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Dos. S.M.Qafarova

Bakı-2022

Mündəricat

Giriş.....	3-5
 I Fəsil. Afad Qurbanovun dilin lüğət tərkibinin inkişafında rolu....	6-33
I.I Afad Qurbanov və leksikologiya.....	11-24
I.II Afad Qurbanov və semasiologiya.....	25-33
II Fəsil Afad Qurbanov onomologiyasının banisidir.....	34-80
I.I Afad Qurbanov və Azərbaycan antroponimləri.....	51-72
I.II Afad Qurbanov və Azərbaycan toponimləri.....	73-80
Nəticə.....	81-83
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	84-88

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında Afad Qurbanovun rolu danılmazdır. Afad Qurbanov dilçiliyimizin bütün sahələrinə dair araşdırma aparmışdır. Bu elmi araşdırmaların nəticəsində dilçiliyimizdə mövcud olan bir sıra problemlərə aydınlıq gətirmişdir. Dilçinin əsərlərinin hamısında dilçiliyimizin əsas problemləri şərh olunmuş və araşdırılmışdır. Azərbaycan dilçiliyində öz sözünü demiş Afad Qurbanovun yaradıcılığının araşdırılmasının əhəmiyyəti böyükdür. Azərbaycan dilçiliyində onomologiya məktəbinin banisi də məhz Afad müəllimdir. Xüsusi adları öyrənən bu bölmənin ilk dəfə sistemli şəkildə araşdırılması dilçinin fəaliyyətinin nəticəsidir. Azərbaycan dilçiliyi tarixindən Afad Qurbanovun yaradıcılığını, araşdırmalarını qeyd etmədən bəhs etmək olmaz. Məhz bu səbəb dissertasiya işinin aktuallığını şərtləndirən əsas amildir. Afad Qurbanovun yaradıcılığı çox geniş və əhatəli olduğundan dissertasiya işi dilçinin leksikologiya, semasiologiya və onomologiya sahələrinə dair tədqiqatına həsr edilmişdir

Problemin öyrənilməsi dərəcəsi. Afad Qurbanovun yaradıcılığı ilə bağlı indiyə qədər bir çox tədqiqat işləri yazılmışdır. Afad Qurbanovun yaradıcılığına həsr edilmiş əsərlərdən biri “Dilçilik elmində Afad Qurbanov irsi” əsəridir. Əsərin müəllifi Sayalı Sadıqovdur. Afad Qurbanovun yaradıcılığına həsr edilmiş növbəti bir əsər isə Əzizxan Tanrıverdinin “Türkologiyamızın Afad Qurbanovu” əsəridir. Əzizxan Tanrıverdi Afad Qurbanov yaradıcılığının tədqiqatçılarındanır. Dilçinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş əsərlərdən biri də “Azərbaycan dilçiliyində Afad Qurbanov zirvəsi” kitabıdır. Afad Qurbanovun yaradıcılığına dair bir çox tədqiqat işləri, məqalələr yazılsa da dissertasiyada seçilmiş sahələrlə bağlı az tədqiqat aparılmışdır.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Afad

Qurbanovun Azərbaycan dilçiliyindəki xidmətlərini tədqiq etmək, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında dilçinin rolunu, mövqeyini məyyənləşdirmək və onomologiya, leksikologiya, semosiologiya sahəsindəki xidmətlərini digər dilçilərin fikirləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırmaqdır.

Tədqiqatın obyekt və predmenti. Tədqiqatın əsas obyektini Afad Qurbanovun leksikologiya, semosiologiya və onomologiyaya dair fikirlərini müqayisəli şəkildə tədqiq etmək təşkil edir. Tədqiqat işinin predmenti isə Afad Qurbanovun elmi fəaliyyəti, leksikologiya, semosiologiya, onomologiya və onun sahələrində baş verən dəyişikliklərin tədqiqi məsələsidir.

Tədqiqat işinin nəzəri metodoloji bazası. Tədqiqat işinin əsas nəzəri bazası bir sıra ədəbiyyatlardan, qəzet materiallarından, müxtəlif internet saytlarından, lüğətlərdən ibarətdir. Dissertasiyanın yazılmasında bir sıra metodlardan istifadə olunmuşdur. Bu metodlara müqayisəli metod, təhlil, nəticənin çıxarılması metodlarını qeyd edə bilərik.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Son dövrlərdə Afad Qurbanovun yaradıcılığını əks etdirən kifayət qədər məqalə, monoqrafiyalar yazılmışdır. Amma dilçinin dissertasiyada seçilmiş sahələrə dair fikirləri daha az tədqiq edilmişdir. Bu araşdırmada Afad Qurbanovun müasir Azərbaycan dilinin inkişafındakı rolu, ədəbi dilimizin müxtəlif şöbələrinin təhlili, dilçinin leksikologiya, semosiologiya və onomologiya şöbələrinə dair tədqiqatları sistemləşdirilmişdir. Araşdırmanın daha bir elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Afad Qurbanovun leksikologiyaya, semosiologiyaya və onomologiyaya dair fikirlərinin digər dilçilərlə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işi Afad Qurbanovun elmi yaradıcılığının sistemli şəkildə öyrənilməsinə fayda verə bilər. Dilçinin yaradıcılığında leksikologiya, semosiologiya və onomologiya dair gələcəkdə aparılacaq elmi araşdırmalara material bazası sayıla bilər. Dissertasiya işi Afad Qurbanovun dilçilik görüşlərinin, onun fikirlərinin digər dilçilərlə müqayisəli şəkildə öyrənilməsində fayda verə bilər.

İşin aprobasiyası. İşin aprobasiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin “Azərbaycan Dili” kafedrasında keçirilmişdir. Dissertasiya ilə bağlı “Afad Qurbanov və Azərbaycan toponimləri” adlı məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, 2 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat işinin hər fəslə 2 yarımfəsildən ibarətdir. “Afad Qurbanovun dilin lüğət tərkibinin inkişafında rolu” adlanan I fəsil “Afad Qurbanov və leksikologiya” və “Afad Qurbanov və semasiologiya” adlanan hissələrdən ibarətdir. Bu fəsildə dilçinin leksikologiya və semasiologiyaya dair araşdırmaları təhlil edilmişdir. Dissertasiya işinin ikinci fəslə “Afad Qurbanov onomologiyasının banisidir” adlanır. Bu fəsil də iki hissədən ibarətdir. Fəslin girişində dilçinin onomologiyaya dair fikirləri digər dilçilərin fikirləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. “Afad Qurbanov və Azərbaycan antroponimləri” adlanan I hissədə dilçinin antroponimlərə münasibəti, antroponimlərə daxil olan xüsusi ad qruplarının yaranma yolları, növləri, tarixi haqqında geniş tədqiqat aparılmışdır.

“Afad Qurbanov və Azərbaycan toponimləri” adlanan II hissədə toponimlərə daxil olan xüsusi adlar, onların qrupları, xüsusiyyətləri, yaranma yolları və inkişafı haqqında Afad Qurbanovun fikirləri təhlil olunmuşdur.

Tədqiqat nəticəsində əldə olunmuş fikirlər dissertasiya işinin nəticə hissəsində öz əksini tapmışdır.

I Fəsil

Afad Qurbanovun dilin lüğət tərkibinin inkişafında rolu

Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı tarixindən Afad Qurbanovun fəaliyyətlərini qeyd etmədən bəhs etmək olmaz. Dilçiliyimizin inkişafında öz töhfəsini verən Afad müəllimin elmi araşdırmaları hərtərəflidir. Onun əsərləri dilçiliyimizdə olan problemlərin həllinə yönəlmişdir. Afad Qurbanovun dilçiliyimizin inkişafına, müxtəlif sahələrində olan problemlərin həllində həsr olunmuş Azərbaycan onomastika məsələləri, Azərbaycan onomologiyasının əsasları, Ümumi dilçilik, Azərbaycan dilinin onomologiyası, Poetik onomastika, Azərbaycan dilçiliyi problemləri, 500 -ə yaxın məqaləsini və sayı 70-dən çox olan dərslik və monoqrafiyaları daxildir. Bu əsərlərin hamsında dilçiliyimizin əsas problemləri şərh olunmuş və araşdırılmışdır. Türkoloji dilçilik Afad müəllimin hərtərəfli yaradıcılığındakı tədqiqat sahələri arasındadır. Dilçi türkologiyada mövcud olan problemlərə toxunmuş və türkoloji dilçilik terminini də dilçiliyimizə məhz o gətirmişdir. Afad Qurbanov türkologiyaya dair yazdığı “Türkoloji dilçilik” kitabında türkoloji dilçilik anlayışını şərh etmiş, türkologiyada olan problemləri araşdırmışdır. Afad Qurbanov öz kitabında türk dillərini türk dil ailəsi, türk dilləri qrupu şəkilində adlandırmışdır. Əksər dilçilər türk dillərini Ural-Altay dillərinin tərkibində vermişdir. .Dünyanın dil mənzərəsindən bəhs edərkən müəllif dünya dillərinin 5 qrupunun adını çəkmişdir. Afad Qurbanov dünya dillərindən bəhs edərkən onları 2 iki yerə- 1 canlı və 2 ölü dillərə bölür. Afad müəllim türk dillərindən bəhs edərkən türk dilləri qrupunun 5 yarımqrupa bölündüyünü qeyd edir.

Qarlıq dilləri yarımqrupu

Oğuz dilləri yarımqrupu

Bulqar dilləri yarımqrupu

Tukyuy dilləri yarımqrupu

Qıpçaq dilləri yarımqrupu

Dilçi həmçinin qeyd etdiyi yarımqrupun tərkibində olan dilləri müəyyənləşdirmiş və həmin dillərin xüsusiyyətlərini şərh etmişdir. Afad müəllim dünya dillərinin təsnif forması olan coğrafi, tipoloji, stadial, funksional, genealoji təsnifləri ətraflı şəkildə aradaşdırmış və bu təsnif formalarına öz münasibətini bildirmişdir. Afad Qurbanovun tədqiq etdiyi sahələrdən biri Ümumi dilçilikdir. Ümumi dilçilik üzrə Afad müəllimə qədər dilçiliyimizdə bir çox tədqiqatlar mövcuddur. Amma bu tədqiqat işləri Afad Qurbanovun tədqiqatları qədər əhatəli olmamışdır. Ona qədər yazılan əsərlər qəliz dildə olmuşdur. Afad müəllim isə öz əsərlərini sadə, anlaşıqlı formada yazmış və bu bölməni sistemli şəkildə şərh etmişdir. Dilçiliyimizdə ilk dəfə bu sahədə Afad Qurbanov ciddi elmi tədqiqat aparmışdır. Dilçinin “Ümumi dilçilik” dərsliyində dilçilik elminin problemləri araşdırılmışdır. Kitabda dilçiliyin inkişafı, sahələri, şöbələri, dil, dilin mahiyyəti, mənşəyi, yazı kimi məsələlərdən ətraflı bəhs edilmişdir. “Ümumi dilçilik” əsərində dilçiliyin fonetika, frazeologiya, leksikologiya, semasiologiya, onomologiya, etimologiya, sözyaradıcılığı, morfologiya, sintaksis, qrafika şöbələrinə aid də Afad müəllim məlumat vermişdir. Dərslik ilk milli zəminli əsərdir. Ümumi dilçilik” əsərinin 1989-cu ildəki nəşrində Afad müəllim dil sistemini, dünya dillərinin təsnifini əhatəli izahını vermişdir. Afad Qurbanov elmi yenilik edərək türk dillərinin mövqeyini yeni istiqamətdə şərh etmişdir. Bu dil ailəsinin təkibinə daxil olan dillərdən bəhs edərkən isə türk, mancur, monqol, dil qruplarının və yapon, koreya dillərinin adını çəkmişdir. Afad müəllim dilçilikdəki problemlər sırasında olan dünya dillərinin inkişaf tarixinin dövrləşməsi ilə bağlı olaraq yeni təsnifat irəli sürmüşdür. Dilçi 20 qədər dil ailəsinin sistemli məlumatının verilməsində də ilk etmişdir. Dilçinin daha bir orijinal fikri isə Mahmud Kaşğarlı ilə bağlıdır. Ərəb dilində yazdığı üçün əksər dilçilər tərəfindən ərəb olduğu deyilən Mahmud Kaşğarlı haqqında orijinal bir fikirlə çıxış edən dilçi vurğulayır ki, Mahmud Kaşğarlı öz əsərlərində türk dillərindən bəhs etmişdir. O, milliyyətə türkdür. İlk dəfə ali məktəblərdə dilçilik fənlərini qruplaşdıran, bu fənlərin tədrisi

işində sistem yaradan dilçi də məhz Afad Qurbanovdur. Afad müəllim dilçilik fənlərinin iki böyük qrupunu vurğulayır. Qruplardan biri ümumi dilçilik fənləri, digəri isə xüsusi dilçilik fənləridir. Afad Qurbanovun müəllifi olduğu əsərlərin arasında Azərbaycan dilçiliyində yazıldığı sahəyə aid ilk əsər statusunda olanlar da mövcudur. Məsələn “Dilçiliyin tarixi”, “Dilçiliyin metodları” əsərlərinin adını qeyd edə bilərik. Qeyd olunan əsərlər öz mövzuları baxımından dilçiliyimizdə yazılmış ilk sistemli kitablardır. Afad müəllim öz əsərində dilçilikdə mövcud olan cərəyanları araşdırmış və təhlil etmişdir. Ümumi dilçilik sahəsindəki araşdırmaları ilə dilçiliyimizə öz töhfəsini vermiş Afad Qurbanovun fəaliyyətləri danılmazdır.

Afad Qurbanov ümumtürk əlifbası məsələsini də diqqətdən kənarda qoymamışdır. Dilçi öz əsərlərində əlifbanın yaranma tarixini sistemli formada şərh etmiş və müxtəlif əlifbalara öz münasibətini bildirmişdir. Yeni qrafikalı əlifbaya keçməyin zəruri cəhətlərini elmi faktlar əsasında ilk dəfə göstərmək də məhz Afad Qurbanovun fəaliyyətdir. Bu əlifbanın yaradılmasında və qəbul edilməsində Afad müəllimin rolu danılmazdır.

Afad Qurbanovun tədqiq etdiyi sahələr arasında əsas yerlərdən birini nitq mədəniyyəti tutur. Afad müəllimə qədər bu sahədə olan araşdırmalarda ya təkcə nitqin şifahi qolu tədqiq edilmiş, ya üslublarla bağlı məsələyə toxunulmuş, ya da nitqin yazılı və şifahi formalarının vəhdəti məsələsi araşdırılmışdır. Afad müəllim isə hər üç məsələni araşdırmışdır. Dil və nitqin qarşılıqlı münasibəti, bu iki anlayışın xüsusiyyətləri məsələsi də Afad müəllimin diqqətindən kənarda qalmamışdır. Dilçi ədəbi dildə mövcud olan normalar məsələsinə də toxunmuşdur.

Afad Qurbanovun diqqətindən kənarda qalmayan sahələrdən biri terminologiyadır. Dilçi müasir terminologiyanın vəziyyəti, terminlərlə bağlı əsas problemlərin müəyyənləşdirilməsi və terminlərin əsas xüsusiyyətləri kimi məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Terminlərin xüsusiyyətləri haqqında danışarkən qısalıq, konkretlik, üslubi neytrallıq, təkmənalılıq, dəqiqlik kimi

xüsusiyyətlərindən bəhs etmiş, həmçinin bir sıra terminlərin mənalarını vermişdir. “Azərbaycan terminologiyası problemləri” konfransı da məhz Afad Qurbanovun təşkilatçılığı ilə keçirilmişdir. Afad müəllim üslubiyyat məsələsinə də toxunmuş, dilimizdə işlənən funksional üslubları dəqiqləşdirmişdir. Dilçi Azərbaycan ədəbi dilində istifadə edilən funksional üslublar haqqında da öz fikirini bildirmişdir. Afad Qurbanov üslubların xüsusiyyətlərini də ətraflı şəkildə araşdırmışdır.

Çoxşaxəli yaradıcılığa malik olan dilçinin tədqiq etdiyi sahələr sırasında bədii mətnlərin dili məsələsi də vardır. Dilçi bu mətnin digər mətnlərdən fərqi, onun dil xüsusiyyətləri, belə mətnlərin linqvistik təhlilinin əhəmiyyəti, təhlil xüsusiyyətləri, təhlil prinsipləri, təhlilinin metodlarını, təhlil texnikası kimi məsələlər haqqında ətraflı araşdırma aparmışdır. Dilçi bu sahəyə dair fikirlərini əhatəli formada ifadə etmişdir. Afad Qurbanov bədii mətnlərin dilinin təhlili ilə yanaşı bədii mətnlərdə işlənən xüsusi adların tədqiqi sahəsində də sistemli araşdırmalar etmişdir. “Poetik onomastika” əsərində dilçi bədii mətnlərdə işlənən onomastik vahidləri, onların xüsusiyyətlərini təhlil etmişdir.

Dilçi dialektologiya sahəsində də öz araşdırmalarını davam etdirmişdir. Dilçinin “Qərbi Azərbaycanın Cucikənd şivəsi” və “Cucikənd şivəsi” əsərləri məhz dialektologiya sahəsinə dair apardığı araşdırmaların nəticəsidir. Bu kitablarda Afad müəllim Cucikənd dialektində istifadə olunan dialekt sözlər, onların xüsusiyyətləri, işlənmə məqamları öz əksini tapmışdır.

Afad müəllim müasir Azərbaycan dilində olan problemlərin həllinə dair də araşdırmalar aparmışdır. Dilçinin ədəbi dilimizin inkişaf tarixi, səs tərkibi, leksikologiya, frazeologiya və semasiologiyaya dair araşdırmalar aparmış və dilçiliyimizə öz töhfəsini vermişdir. Dilçiliyimizdə mübahisəli məsələlərdən biri olan nitq hissələri məsələsinə də dilçi öz töhfəsini vermişdir.

I.I Afad Qurbanov və leksikologiya

Azərbaycan dilçiliyinin bütün sahələrində tədqiqat aparan Afad Qurbanovun araşdırdığı şöbələrdən biri leksikologiyadır. Dilin lüğət tərkibinin nə olduğunu izah edən dilçi iki hissədən təşkil olduğunu yazır. Hissələrdən biri əsas hissə, digəri isə əlavə hissədir. Dilçi vurğulayır ki, əsas hissə dedikdə ümumişlək sözlər, əlavə hissə dedikdə isə ümumişlək olmayan sözlər nəzərdə tutulur. Lüğət tərkibimizin hansı vahidlərdən ibarət olduğundan danışarkən Afad müəllim fonemlərin, morfemlərin, leksemlərin, frazemlərin və s. vahidlərin adını çəkir.. Ümumilikdə isə dilçi lüğət tərkibində olan vahidlərin iki qrupunun adını qeyd edir. Birinci qrup leksik vahidlərdir ki, bu vahidlərə dildə müstəqil şəkildə olan sözlər daxildir. Leksik vahidlər haqqında bəhs edərkən bu vahidlərin dil üçün əsas vahidlər olduğunu vurğulayır. Dilin digər vahidləri də məhz leksik vahidlər əsasında yaranır. Afad müəllim haqlı olaraq qeyd edir ki, dildə leksik vahidlər, yəni sözlər olmasa digər vahidlərdən də danışmaq olmaz. Bu fikiri belə bir nümunə üzərində izah edə bilərik: əgər dilimizdə şəhər sözü olmasa o zaman -li morfoloji vahidinin şəxs –şəhərli anlayışı bildirməsi haqqında heç bir fikir demək olmaz. Burdan da belə bir nəticəyə gəlirik ki, leksemlər, yəni sözlər dilin lüğət tərkibinin ən əsas vahidi hesab olunur. İkinci qrup isə frazeoloji vahidlərdir. Frazeoloji vahidlər dedikdə müstəqil mənaya sahib olan, tərkib etibarilə bölünməyən birləşmələr nəzərdə tutulur. Bu vahidlərin digər bir adı isə frazemlərdir. Dilin lüğət tərkibinin müstəqil şəkildə mövcud olan vahidləri dedikdə məhz leksemlər və frazemlər nəzərdə tutulur. Leksikologiyadan danışarkən Afad Qurbanov leksikologiyanın üç növünün -tarixi leksikologiya, müqayisəli leksikologiya və təsviri leksikologiya olduğunu vurğulayır və hər bir növ haqqında öz fikirlərini şərh edir. Tarixi leksikologiya dilin lüğət tərkibinin inkişafını tarixilik baxımından öyrənən leksikologiya növüdür. Müqayisəli leksikologiya dildə mövcud olan müxtəlif leksik vahidləri müqayisəli formada öyrənir. Leksikologiyanın bu növündə müqayisə daha çox bir-biri ilə qohum

dillərin leksik vahidləri üzərində aparılır. Leksikologiyanın üçüncü növü isə təsviri leksikologiyadır ki, bu növdə dilin inkişafının müasir səviyyəsi təsvir olunur.

Cəmiyyətdə mövcud olan hər hansısa bir dili sözsüz təssəvür etmək olmaz. İnsanlar gündəlik həyatlarında bir-biri ilə sözlər vasitəsilə ilə ünsiyyətə girirlər. Leksikanın əsas vahidi dedikdə də məhz söz nəzərdə tutulur. Afad Qurbanov sözün xüsusiyyətləri haqqında danışarkən qeyd edir ki, söz hər hansısa bir anlayışın adı hesab olunur. Yəni cəmiyyətdə olan hər bir məfhum sözlə adlandırılır. Ad olmaq sözün başlıca vəzifəsidir.[39,s 210]. Dildə mövcud olan sözlərin həm daxili, həm zahiri əlaməti mövcuddur. Sözlərin zahiri əlaməti dedikdə onların səslənməsi nəzərdə tutulur. Nümunə olaraq ev sözünü götürə bilərik. Bu söz iki səsdən ibarətdir. Sözün ibarət olduğu bu səslər birləşərək onun səs kompleksini yaradır ki, bu səs kompleksi də sözün formasını təşkil edir. Afad müəllim qeyd edir ki, dildə mövcud olan sözlər fonem baxımından müxtəliflik təşkil edir. Bu baxımdan dilçi sözlərin bir neçə qrupunun olduğunu vurğulayır.

1 Birsəsli sözlər, 2 İkisəsli sözlər, 3 Üçsəsli və çoxsəsli sözlər.[39,s 211]. Sözlərin ikinci xüsusiyyəti isə onların daxili əlamətidir. Daxili əlamət deyəndə sözlərin məna ifadə etməsi nəzərdə tutulur.

Afad Qurbanov leksikologiyadan bəhs edərkən dilimizdə olan sözlərin mənşəcə formalarını da araşdırmışdır. Dilçi qeyd edir ki, dilimizdə olan sözlər mənşəcə iki qrupa bölünür . 1 Alınma sözlər , 2 Milli sözlər

Hər iki qrupun xüsusiyyətləri ətraflı şəkildə şərh edilir. Milli sözlərdən bəhs edən Afad müəllim bu sözlərin qohum dillərə münasibətinə görə üç qrupunun olduğunu vurğulayır.

1 Türk dili ilə ortaqlı sözlər

2 Həm türk, həm də monqol sözləri ilə ortaqlı sözlər

3 Xalis Azərbaycan sözləri.

Hər üç qrupun xüsusiyyətlərini şərh edən dilçi bu qruplara aid nümunə sözlər göstərir və xalis Azərbaycan sözləri ilə digər qrupa daxil olan sözlər arasında mövcud olan fonetik və semantik fərqləri qeyd edir.[39. s 222].Türk dili ilə ortaq sözlərin xüsusiyyətlərini şərh edən dilçi lüğət tərkibimizdə işlənən bu sözlərin mənasına görə bir neçə qrupunun olduğunu qeyd edir. Bu qruplara ad bildirən sözlər qrupu , əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər qrupu, miqdar və kəmiyyət bildirən sözlər qrupu, hal- hərəkət bildirən sözlər qrupu daxildir.[39. s 221]. Dilçi onu da vurğulayır ki, türk dilləri ilə ortaq olan sözlərin digər qohum dillərdə eyni dərəcədə işlənir. Belə sözlərin bir hissəsi bütün qohum dillərdə, bir hissəsi isə ancaq müəyyən dillərdə istifadə olunur. Bu baxımdan türk dili ilə ortaq sözlərin iki qrupunun adını çəkmək olar. Bu qruplardan biri bütün türk dillərində ortaq istifadə edilən sözlər qrupudur. Belə sözlərə nümunə olaraq ana, qız, oğul kimi sözləri qeyd edə bilərik. İkinci qrup sözlər isə bütün türk dillərində deyil, bir sıra türk dillərində işlənən sözlərdir.

Türk dillərində ortaq işlənən sözlər işləndikləri dillərin hamsında eyni formada, eyni mənada istifadə olunmur. Belə sözlərin müxtəlif dillərdə işlənməsi baxımından müəyyən fərqlər mövcuddur. Bu fərqlərdən bəhs edən Afad müəllim vurğulayır ki, türk dillərində ortaq işlənən sözlər arasında olan fərqləri üç qrup şəklində izah etmək olar.

1.Fonetik fərqlər

2.Semantik fərqlər

3.Morfoloji fərqlər

Fonetik fərqlər dedikdə dilçi səslərlə, yəni sait və samitlərlə bağlı fərqləri nəzərdə tutur. Nümunə olaraq iş sözünü qeyd edə bilərik. Azərbaycan dilində iş formasında işlənən bu söz tatar dilində eş şəklində işlənir. Azərbaycan dilində [i] saiti , tatar dilində isə [e] samiti kimi istifadə olunur. Semantik fərqlərdən bəhs edən Afad müəllim qeyd edir ki, sözlərin müxtəlif dillərdə fərqli mənada işlənməsi onlar arasında olan semantik fərqdır. [39.s 221-222] Buludaxan Xəlilov mənşəcə söz qrupları haqqında bəhs edərkən milli sözlərin

digər dillərə münasibətinə görə üç yox dörd qrupunun adını çəkir. Afad müəllimin bölgüsünə əlavə olaraq Şumer dili ilə ortaqlı sözləri qeyd edir. [24. s 27]

Afad Qurbanov sözlərin bir dildən digər dilə keçməsinin səbəbləri, yolları haqqında bəhs etmişdir. Bu baxımdan Afad müəllim alınma sözlərin bir neçə qrupunun adını çəkir.

1 Zəruri və məcburi alınma sözlər , 2 Ədəbi və danışiq dili vasitəsilə alınma sözlər, 3 Vasitəli və vasitəsiz alınma sözlər

Zəruri və məcburi alınma sözlərin xüsusiyyətləri haqqında danışarkən dilçi vurğulayır ki, zəruri alınma sözlər bir dildən başqa bir dilə müəyyən tələbatla bağlı olaraq keçir. Belə sözlərin dilə keçməsi dilin inkişafı ilə bağlıdır. Yəni dil inkişaf etdikcə həmin dildə yeni anlayışlar yaranır. Belə anlayışları ifadə etmək tələbatı ilə bağlı başqa dildən söz alınır. Məcburi alınma sözlər dedikdə isə zorakılıq yolu ilə dilə gələn alınma sözlər nəzərdə tutulur. Belə sözlərə nümunə olaraq ərəblərin dövründə dilimizə keçən sözləri qeyd edə bilərik. Bu sözlərin əksəriyyəti dinlə bağlı olmuşdur. Ədəbi və danışiq dili vasitəsilə dilimizə keçən alınma sözlər qrupunun da xüsusiyyətləri dilçinin diqqətindən kənarda qalmamışdır. Dilçi onu da vurğulayır ki, ədəbi dil vasitəsilə başqa dillərdən dilimizə daha çox terminlər və beynəlmiləl sözlər keçir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dilin yazılı forması ilə keçən sözlər dilimizdə daha çox məhdud dairədə istifadə edilir. Danışıq dili vasitəsilə başqa dillərdən alınan sözlər isə daha çox məişətdə , gündəlik həyatda istifadə edilir. Vasitəli və vasitəsiz alınma sözlərdən bəhs edən Afad müəllim bildirir ki, digər dillərdən sözlər dilimizə həm birbaşa daxil ola bilər, həmdə başqa bir dilin vasitəçiliyi ilə daxil ola bilər. Əgər söz mənbə dildən dilimizə birbaşa daxil olursa belə sözlər vasitəsiz alınma sözlər qrupuna daxildir. Sözlər dilə mənbə dildən birbaşa yox, başqa bir dilin vasitəsilə dilə keçirsə belə sözlər vasitəli alınma sözlər hesab olunur.[39.s 225-226]

Dilə daxil olan alınma sözlər həmin dildə eyni dərəcədə istifadə edilmir. Bu

cəhətdən Afad Qurbanov alınma sözlərin dildə işlədilməsi ilə bağlı üç cəhəti vurğulayır. Bu cəhətlərdən biri alınma sözlərin ədəbi dildə işlənməsidir. Həm yazılı, həm şifahi ədəbi dildə işlənən alınma sözlər artıq işləndiyi dildə dilin öz sözləri ilə eyni hüquqa malik olurlar. Alınma sözlərin dildə işlənmə cəhətlərindən biri də onların ədəbi dildə yox ancaq dialektlərdə işlənmə formasıdır. Belə alınma sözlər dilə daha çox danışığ dili vasitəsilə keçmiş sözlərdir. Alınma sözlərin dildə istifadəsinin üçüncü cəhəti isə onların dildən çıxmasıdır. Afad müəllim alınma sözlərin dildən çıxmasının bir sıra səbəblərlə bağlı olduğunu vurğulayır. Bu səbəblərdən biri milli sözlərin alınma sözləri sıxışdırıb dildən çıxarmasıdır. Digər bir səbəb isə alınma sözlərin bir-birini sıxışdırıb dildən çıxarmasıdır. Nümunə olaraq firqə sözünü göstərə bilərik. Zaman keçdikcə bu sözü partiya sözü sıxışdırıb aradan çıxartmışdır. Onu da qeyd etməliyik ki, hər iki söz alınmadı. Alınma sözlərin dildən çıxmasının digər bir səbəbi isə həmin sözün ifadə etdiyi məfhumun köhnəlməsidir. Belə ki, dildə hər hansısa bir məfhum köhnəlir və onu adlandıran söz də həmin məfhumla birlikdə köhnələrək dildən çıxır.[39.s226-227]

Afad Qurbanov dilimizdə olan alınma sözlərdən bəhs edərkən onların bir neçə qrupunun adını çəkir.

1 Ərəb mənşəli sözlər

2 Fars mənşəli sözlər

3 Avropa mənşəli sözlər

4 Rus mənşəli sözlər

5 Qafqaz mənşəli sözlər.[39. s 228]

Qeyd olunan bu qrup sözlərin hər birinin xüsusiyyətləri, dilimizə keçmə forması dilçi tərəfindən ətraflı şəkildə şərh edilir. Dilçi alınma sözləri işlənmə dairəsinə görə iki qrupa bölür.

1 Adi alınma sözlər 2 Beynəlmiləl alınma sözlər.

Adi alınma söz dedikdə Afad müəllim mənbə dildə və keçdiyi dildə işlənən sözləri nəzərdə tutur. Beynəlmiləl sözlər isə dünyanın bir çox dillərində eyni

formada işlənən sözlərdir. Dilçi onu da vurğulayır ki, bir sıra qohum dillərdə ortaq istifadə olunan sözləri beynəlmiləl sözlərlə eyniləşdirmək olmaz. Beynəlmiləl sözlərlə qohum dillərdə ortaq işlənən sözlər zahiri cəhətdən birbirinə oxşayır. Bu sözlər arasında əsas fərq odur ki, ortaq işlənən sözlər ancaq bir neçə dildə işləndiyi halda beynəlmiləl sözlər qohum olmayan dillərdə istifadə olunur. Beynəlmiləl sözlər daha çox siyasi, elmi-texniki, mədəni anlayışları ifadə edir.[39.s 236-237]

Afad müəllim alınma sözlərin mənimsənilməsi məsələsinə də toxunmuşdur. Dilçi qeyd edir ki, alınma sözləri bu baxımdan iki qrupa ayırmaq mümkündür.

1 Heç bir dəyişiklik edilmədən mənimsənilən alınma sözlər

2 Dəyişiklik edilərək mənimsənilən alınma sözlər.[39. s 237]

Heç bir dəyişiklik edilmədən mənimsənilən alınma sözlərə nümunə olaraq beynəlmiləl sözləri qeyd edə bilərik. Alınma sözlərin dəyişiklik edilərək mənimsənilməsindən danışan dilçi bildirir ki, alınma sözlər 3 formada dəyişiklik edilərək mənimsənilir.

1 Alınma sözlərə fonetik dəyişiklik edilərək mənimsənilməsi

2 Alınma sözlərə semantik dəyişiklik edilərək mənimsənilməsi

3 Alınma sözlərə qrammatik dəyişiklik edilərək mənimsənilməsi.[39. 238-241].

Sözdə fonetik dəyişikliyin edilməsindən bəhs edərkən Afad müəllim fonetik dəyişikliyin bir neçə formasının adını çəkir.

1 Sözdə bir səsin başqası ilə əvəz olunması

2 Sözə əlavə səs artırılması

3 Sözdə hər hansısa bir səsin ixtisar edilməsi.

Sözlərə semantik dəyişiklik edilərək mənimsənilməsinin müxtəlif yollarla baş verdiyini vurğulayan dilçi həm yolları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır.

1 Alınma sözlərin keçdiyi dildə öz mənasını müəyyən dərəcədə dəyişməsi.

2 Alınma sözlərin keçdiyi dildə öz mənasını tamamilə dəyişməsi.

3 Mənbə dildə bir neçə mənə bildirən alınma sözlərin keçdiyi dildə ancaq bir mənada işlənməsi.

4 Mənbə dildə bir mənada işlənən alınma sözün keçdiyi dildə bir neçə mənada işlənməsi.

Alınma sözlərə qrammatik dəyişiklik edilərək mənimsənilməsindən danışan dilçi bu hadisənin də bir neçə yolla baş verdiyi vurğulayır.

1 Mənbə dildə fərqli nitq hissəsi kimi çıxış edən söz keçdiyi dildə nitq hissəsini dəyişə bilir.

2 Mənbə dildə söz kimi işlənən dilin keçdiyi dildə şəkilçi kimi işlənə bilir.[39.s 239- 242]

“Müasir Azərbaycan Dili” kitabında Afad müəllim leksikologiyanın əsas vahidi olan sözün xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən onların bir neçə qrupunun olduğunu qeyd edir. Bu qruplardan biri sözlərin quruluşuna görə olan qrupudur. Dilçi sözlərin quruluşuna görə iki qrupu haqqında danışır. Bunlardan biri ilkin sözlər, digəri isə düzəltmə söz qruplarıdır. İlkin sözlər dedikdə bir kökdən ibarət olan sözlər nəzərdə tutulur. Belə sözləri əsl sözləri adlandırmaq olar. Düzəltmə sözlər dedikdə isə ilkin sözlərdən fərqli olaraq mövcud sözlərdən yaranmış sözlər nəzərdə tutulur. Düzəltmə sözlərdən bəhs edərkən dilçi onların sadə düzəltmə və mürəkkəb düzəltmə növünün olduğunu qeyd edir. Sadə düzəltmə söz dedikdə dilçi bir kök və leksik şəkilçidən ibarət olan sözləri nəzərdə tutur. Afad müəllim bu sözlərin də özlüyündə iki qrupa bölündüyünü vurğulayır.

1 Bir kök və bir leksik şəkilçidən ibarət olan sadə düzəltmə sözlər.

2 Bir kök və bir neçə leksik şəkilçidən ibarət olan sadə düzəltmə sözlər.

Mürəkkəb düzəltmə söz dedikdə isə dilçi iki və daha çox sayda kökün birləşməsindən ibarət olan sözləri nəzərdə tutur.[39.s 213]. Afad Qurbanov söz qruplarından danışarkən qohum sözlərin də adını çəkir. Bu sözlərin xüsusiyyətlərini şərh edir. Qohum sözlərdən başqa Afad müəllim ümumi və xüsusi söz qrupundan bəhs edir. Qeyd edir ki, bu baxımdan sözlərin üç qrupu mövcuddur.

1 Ümumi ad bildirən sözlər

2 Xüsusi ad bildirən sözlər

3 Həm ümumi ad, həm xüsusi ad bildirən sözlər.[39.s 215]

Dilçi tarixilik baxımından sözlərin iki qrupu haqqında danışır. Bu qruplardan biri qədim sözlər, digəri isə müasir sözlər qrupudur. Qədim sözlərə nisbətən müasir sözlər dilimizə daha sonradan daxil olan sözlərdir.

Afad Qurbanovun bəhs etdiyi söz qruplarından biri də kommunikativ və ekspressiv söz qruplarıdır. Kommunikativ sözlərə müəyyən bir fikiri ifadə etmək üçün istifadə olunan sözlər, ekspressiv sözlərə isə hissi, həyəcanı bildirən sözlər daxildir. Digər söz qruplarından fərqlənən daha bir qrup isə səs təqlidi sözlərdir ki, belə sözlər müəyyən sözlərin təqlidi nəticəsində yaranmışdır. Digər bir söz qrupu isə saf və hibrid sözlərdir. Saf sözlər Azərbaycan dilinə məxsus sözlər, hibrid sözlər isə fərqli dillərin vahidlərinin birləşməsi əsasında yaranan sözlərdir. Dilimizin lüğət tərkibində hibrid sözlərin iki qrupu mövcuddur. Bu qruplardan biri alınma sözlərlə Azərbaycan dilinə məxsus olan sözlərin birləşməsindən yaranan sözlər daxildir. Nümunə olaraq yeməkhana sözünü göstərə bilərik. Sözün tərkibində olan yemək sözü milli, -xana şəkilçisi isə alınmadır. Hibrid sözlərin ikinci qrupu isə ancaq başqa dillərin sözlərinin birləşməsindən yaranan sözlərdir.

Afad Qurbanov ədəbi dildə işlənmə dairəsinə görə sözlərin ümumişlək sözlər, poetik sözlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, terminlər, dialektizmlər, loru sözlər və vulqar sözlər qruplarının olduğunu qeyd edir. [39.s 243] İşlənmə dairəsinə görə söz qrupları haqqında Buludxan Xəlilov isə Afad müəllimdən fərqli bir bölgü etmişdir. Buludxan Xəlilov ədəbi dildə işlənmə dairəsinə görə ümumişlək sözlər, məhdud dairədə işlədilən sözlər, xüsusi sözlər qrupunun adını çəkmişdir. Məhdud dairədə işlənən sözlərə dialektizmləri, neologizmləri, köhnəlmiş sözləri, jarqon sözlər və arqo sözləri aid etmişdir. Xüsusi sözlər dedikdə isə Buludxan Xəlilov terminoloji sözləri, peşə-sənət sözləri, ictimai-siyasi sözlər, idman və hərbi sözlərini nəzərdə tutmuşdur.[24. s 26]

Ümumişlək sözlərdən bəhs edən Afad Qurbanov vurğulayır ki, dilin lüğət

tərkibinin çox hissəsini məhz bu qrup sözlər təşkil edir. Dilçinin qeyd etdiyi söz qruplarından biri poetik sözlərdir. Poetik sözlər dedikdə nitqə incəlik qatan emosional, obrazlı, ifadəli sözləri nəzərdə tutur. Poetik sözlərin yaranmasının bir neçə yolunun olduğunu qeyd edən Afad müəllim bu yolları aşağıdakı kimi qruplaşdırır.

1 Xalq poeziyasından gələn poetik sözlər

2 Ədəbi dilin yeni sözyaratma imkanı ilə yaranan poetik sözlər

3 Başqa dillərdən keçən poetik sözlər

4 Səs təqlidi sözlərin poetik söz qismində çıxış etməsi. [39.s 246-247]

Dilçinin qeyd etdiyi digər bir söz qrupu köhnəlmiş sözlərdir. Dilin müasir vəziyyəti köhnəlmiş sözlərin müəyyənləşdirilməsi üçün əsas meyar hesab edilir. Belə sözlərin müəyyənləşdirilməsində əsas prinsip isə tarixilik prinsipidir. Köhnəlmiş sözlərdən danışarkən Afad Qurbanov yazır ki, dildə sözlərin köhnəlməsi eyni dərəcə olmur. Dilçi bu baxımdan köhnəlmiş sözlərin iki qrupunun adını çəkir. Bu qruplardan biri ancaq müasir ədəbi dil üçün köhnəlmiş sözlərdir. Bu qrupa daxil olan sözlər ədəbi dildə işlənməsə də dialektlərdə və şivələrdə hələ də işlənir. İkinci qrup isə ümumi dil üçün köhnələn sözlər qrupudur. Bu qrup sözlər həm ədəbi dildə, həm də danışığ dilində işlənmə funksiyasını itirmiş sözlərdir. Köhnəlmiş sözləri tədqiq edən dilçi onları təsnif edərək iki qrupun adını qeyd etmişdir.

1 Tarixizmlər

2 Arxaizmlər

Tarixizmlər dedikdə dilçi ifadə etdiyi məfhum da köhnələn sözləri nəzərdə tutur. Afad Qurbanov hər iki qrupun xüsusiyyətlərini əhatəli olaraq şərh etmişdir. Arxaizmlərdən bəhs edərkən onların üç növünün olduğunu qeyd etmişdir. Bunlar fonetik arxaizmlər, leksik arxaizmlər və qrammatik arxaizmlərdir. Arxaizmlərin xüsusiyyətləri haqqında danışarkən Buludxan Xəlilov isə onların iki qrupunun olduğunu qeyd edir. Bu qruplar lüğəvi və fonetik arxaizmlərdir.[24.s81]

Səlim Cəfərov isə arxaizmləri leksik və semantik olmaqla iki qrupa bölür və onu

qeyd edir ki, dildə bu arxaizmlərlə yanaşı leksik-fonetik arxaizmlərə də təsadüf olunur.[14.s67]

Həsərət Həsənov isə arxaizmlərdən danışarkən arxaizmlərin 4 növünün - leksik , semantik və leksik-fonetik, etnoqrafik arxaizmlər olduğunu qeyd edir. [22.s 260]. İfadə etdiyi əşyanın qalib sözün özünün yaxud da mənasının köhnəlməsini lüğəvi arxaizm hesab edən Afad müəllim arxaizmlərin bu qrupunun iki növünün olduğunu qeyd edir. Bu növdən biri leksik arxaizmlərdir ki, belə arxaizmlər əşya və hadisəni ifadə etməkdən ayrılıb tam şəkildə arxaikləşən sözlərdir. İkinci qrup isə semantik arxaizmlərdir. Bu qrupa daxil olan arxaizmlər öz formasını saxlayıb mənası köhnələn sözlərdir. [39.s 252] Afad müəllim həmçinin köhnəlmiş sözlərin üslubi imkanlarını da şərh etmişdir.

Lüğəvi arxaizmlərdən bəhs edərkən Buludxan Xəlilov da Afad müəllim kimi onların iki növünün -leksik və semantik arxaizmlər olduğunu qeyd etmişdir.[24. s 82] Qeyd olunan bölgülərdən fikrimcə ən əhatəlisi Afad Qurbanovun bölgüsüdür. Çünki Afad müəllim öz bölgüsündə köhnəlmiş sözlərin bütün formalarını nəzərə almış və sistemli şəkildə təsnif etmişdir. Dilçi dilimizdə işlənən neologizmlərin xüsusiyyətlərini, növlərini, yaranma üsullarını da araşdırmışdır. Afad müəllim qeyd edir ki, neologizmlər müxtəlif səbəblərlə bağlı yaranır. Bu baxımdan da neologizmlərin iki növünün olduğunu vurğulayır.

1Ümumi neologizmlər

2 Fərdi-üslubi neologizmlər

Ümumi neologizmlər dedikdə danışığ dilində yaranan neologizmlər nəzərdə tutulur. Fərdi-üslubi neologizmlər isə yazıçılar, şairlər, mətbuat işçiləri tərəfindən müəyyən məqsədlərlə bağlı yaranan sözlər nəzərdə tutulur. Belə neologizmlərin dilçi iki qrupunun olduğunu vurğulayır.

1 Müstəqil neologizmlər

2Kontekst neologizmlər.[39.s 257]

Afad Qurbanov neologizmlərin növlərindən bəhs edərkən onun üç növünün

olduğunu qeyd edir.

1Leksik-semantik neologizmlər

2 Leksik neologizmlər

3Semantik neologizmlər

Leksik-semantik neologizmlər dedikdə forması və mənası yeni olan sözləri nəzərdə tutan dilçi leksik neologizmlərə formaca yeni olan sözləri daxil edir. Semantik neologizmlər isə dil üçün mənası təzə olan sözlərdir.[39.s 260] Neologizmlərin mənasına görə təsnifində Buludxan Xəlilovun bölgüsü Afad müəllimin bölgüsü ilə üst-üstə düşür. Həsərət Həsənov isə neologizmləri mənasına görə iki qrupa bölmüşdür. Bu qruplardan biri leksik neologizmlər, digəri isə semantik neologizmlərdir.[22.s 277]

Afad müəllim dildə işlənən neologizmlərin taleyi məsələsinə toxunmuşdur. Dilçi bu haqda danışanda vurğulayır ki, dilə daxil olan neologizmlər hər zaman yeni söz olaraq qalmır. Neologizmlərin bir hissəsi zaman keçdikcə ümumişlək sözə çevrilir. Digər bir hissəsi isə gündəlik danışığından çıxaraq köhnəlmiş halına gəlir. [39.s 259]

“Müasir Azərbaycan ədəbi dili” əsərində Afad müəllim terminlər haqqında da öz fikirlərini şərh etmişdir. Dilçi dildə olan sözləri ifadə etdiyi mənaya görə iki qrupa bölür. 1 Adi sözlər 2 Terminlər.

Adi sözlər dedikdə gündəlik danışığımızda istifadə etdiyimiz sözlər nəzərdə tutulur. Amma bütün adi sözlər hər zaman adi söz olaraq qalmır. Bəzən adi sözlərin işlənmə dairəsi genişlənərək həm termin, həm adi söz kimi işlənməyə başlayır. Belə sözlərə nümunə olaraq sifət sözünü göstərə bilərik. Əvvəl ancaq adi söz kimi işlənən bu söz indi həm də dilçilik termini olaraq istifadə edilir. Afad müəllim bu cəhəti nəzərə alaraq vurğulayır ki, dildə sözləri daha konkret olaraq üç qrupa bölmək olar.

1Təkcə adi söz kimi işlənənlər

2Həm adi, həm termin kimi işlənənlər

3 Təkcə termin kimi işlənənlər. [39.s 259-260]

Termin dedikdə isə dilçi müxtəlif sahələrdə işlənən sözləri nəzərdə tutur. Terminlərin xüsusiyyətlərini şərh edən dilçi onların quruluşuna görə iki qrupunun olduğunu vurğulayır.

1 Bir sözdən ibarət terminlər 2 Bir neçə sözdən ibarət terminlər.

Terminlərin ədəbi dildə işlənmə halları haqqında danışarkən isə Afad müəllim bu sözlərin işlənmə dairəsinə görə iki qrupunun adını çəkir. Bu qruplardan biri ümumişlək terminlər qrupudur. Bu qrupa daxil olan sözlərə bələdiyyə, professor kimi nümunələr qeyd edir. Terminlərin ikinci qrupu isə xüsusi terminlər qrupudur. Məsələn leksikologiya, fonetika, fonologiya kimi terminlər bu qrupa daxil olan sözlər sırasındadır. Terminlərin yaranma xüsusiyyətləri haqqında öz fikirlərini ətraflı şəkildə şərh edən dilçi vurğulayır ki, terminlərin yaranmasında iki mənbə əsasdır. Bu mənbələr dilin daxili imkanları və başqa dillərin vasitələridir. Termin yaradıcılığında üç əsas xüsusiyyət mövcuddur. Bu xüsusiyyətlərə təkmənalılıq, azkomponentlilik və sinonimsizlik daxildir.[39.s 261-163] Ümumişlək olmayan sözlər qrupuna daxil olan sözlər qrupundan biri olan dialektlərin xüsusiyyətləri də Afad Qurbanovun nəzərindən qaçmamışdır. Dilçi dialektlərdən bəhs edərkən onların üç qrupunun olduğunu vurğulamışdır.

1Fonetik dialektizmlər

2Lüğəvi dialektizmlər

3 Qrammatik dialektizmlər

Afad Qurbanov fonetik dialektlər dedikdə ədəbi dildən fərqli olaraq özünün göstərən fonetik fərqləri, qrammatik dialektlər dedikdə morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlər, lüğəvi dialektlər isə müxtəlif dialektlərdə özünü göstərən lüğəvi fərqləri nəzərdə tutmuşdur. Lüğəvi dialektlərdən bəhs edərkən dilçi xarakterinə görə lüğəvi dialektlərin dörd növünü qeyd etmişdir. Bu növlər leksik, leksik-semantik, semantik və frazeoloji dialektlərdir. Leksik dialektizmlər dedikdə ədəbi dildə qarşılığı olan dialektlər, leksik-semantik dialektlər hər hansı bir ərazi üçün xarakterik olan əşya yaxud məhfumu bildirən dialektlər, semantik dialektlər ədəbi dildə olan sözün dialektdə başqa mənada

işlənməsi nəticəsində yaranan dialektlər, frazeoloji dialektlər isə ədəbi dildə olmayan sabit ifadələr nəzərdə tutulur.[39.s 265] Buludxan Xəlilov da dialektlərin növlərindən bəhs edərkən onları Afad Qurbanov kimi təsnif etmişdir. Lakin lüğəvi dialektləri Afad müəllimdən fərqli olaraq üç qrupa bölmüşdür. Afad Qurbanovun lüğəvi dialektlərin bir növü hesab etdiyi frazeoloji dialektlərə Buludxan müəllim öz təsnifində yer verməmişdir.[24.s səh 98] Həsərət Həsənov dialektləri daha fərqli bir formada təsnif etmişdir. O, dialektlərin beş qrupunu qeyd etmişdir.

1 Fonetik dialektlər

2 Morfoloji dialektlər

3 Leksik dialektizmlər

4 Semantik dialektizmlər

5 Leksik-semantik dialektizmlər [22.s 287]

Afad Qurbanov leksik, semantik və leksik-semantik dialektizmləri lüğəvi dialektlərin növü hesab etdiyi halda Həsərət Həsənov bu dialektləri ayrıca mənə növü olaraq vermişdir. Afad Qurbanovun haqqında danışdığı söz qruplarından biri loru sözlərdir. Loru sözlərin sözlərin xüsusiyyətlərindən danışarkən dilçi vurğulayır ki, bu sözlər dialektlərə bənzəyir. Lakin bu iki qrup sözləri bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Bunlar arasında əsas fərq odur ki, loru sözləri hər kəs anladığı halda, dialektlər ancaq müəyyən ərazidə anlaşılan sözlərdir. Dildə işlədilən kobud sözlər qrupunu vulqar sözlər adlandıran Afad müəllim bu sözlərin xüsusiyyətləri haqqında da öz fikirlərini şərh etmişdir. Dilçi bu sözlərin iki qrupa bölündüyünü vurğulayır. Bu qruplardan biri kobud xarakterli sözlər qrupu, digəri isə söyüş xarakterli sözlər qrupudur. Dildə işlənən söz qruplarından biri də arqo sözlərdir. Arqo dedikdə dilçi müəyyən peşəyə sahib olan adamlar arasında gizli anlama vasitəsi vəzifəsində istifadə edilən sözləri nəzərdə tutur. Arqo sözlər dildə üç yolla yaranır.

1 Milli sözlərə gizli mənası verməklə

2 Qondarma sözlər hesabına

3 Alınma sözlər hesabına [39.s 272]

Dilimizdə işlənən və bəzən arqo sözlərlə eyniləşdirilən digər bir söz qrupu jarqonlardır. Bu iki qrup arasındakı fərqlərə aydınlıq gətirən Afad Qurbanov yazır ki, jarqon sözlər daha çox ali zümrə insaları arasında işlədilir və əcnəbi danışığı hesab edilir.[39 .s 272-273] Dilimizin lüğət tərkibində bir qrup sözlər vardır ki, həmin sözlər müəyyən peşə sənət adamlarının dilində istifadə edilir. Belə sözləri Afad müəllim peşə-sənət sözləri adlandırır. Peşə sənət sözlərinin hamısı eyni dərəcə işləklilik xüsusiyyətinə malik deyil. Bu sözlərin bir hissəsi ümumişlək söz səviyyəsində işlənir, bir hissəsi isə məhdud dairədə istifadə edilir. Bu qrupa daxil olan sözlər hamı tərəfindən anlaşılmır, ancaq həmin peşə adamlarının dilində işlənir. Məsələn arçılıqla, dəmirçilikdə bağlı sözlər hər kəs tərəfindən anlaşılmır. Afad Qurbanovun bəhs etdiyi söz qruplarından biri də ekzotik sözlərdir. Bu söz qrupuna xalqın adət-ənənəsini, məişətini, milli xüsusiyyətlərini ifadə edən sözlər daxildir. Ekzotik sözlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri budur ki, belə sözlərin başqa dildə qarşılığı olmur. Ekzotik sözlərə pul vahidlərinin, musiqi alətlərinin adları, rəqs adları, xörək adlarını nümunə kimi qeyd edə bilərik. [39.s 273-277] Dildə ekzotik sözlərə bənzəyən digər söz qrupu isə varvarizmlərdir. Varvarizmlər və ekzotik sözlər bir-birinə bəznəyir, lakin bu qrupa daxil olan sözlər arasında fərqli məqamlar var. Bu məqamlardan ən əsası odur ki, ekzotik sözlərin başqa dildə qarşılığı olmadığı halda, varvarizmlərin başqa dillərdə qarşılığı olur. Varvarizmlərdən həm şifahi nitqdə, həm də yazılı nitqdə istifadə edilir.[39.s 277-280] Afad Qurbanov leksikologiya sahəsini ətraflı şəkildə araşdırmış, öz fikirlərini sistemli şəkildə şərh etmişdir. Dilçi lüğət tərkibində işlənən bütün söz qruplarına ayrı-ayrılıqda nəzər salmış, onların xüsusiyyətlərini, işlənmə məqamlarını, yaranma yollarını aydınlaşdırmışdır.

I.II Afad Qurbanov və semosiologiya

Afad Qurbanov sözün mənası haqqında elm olan semosiologiya sahəsini də araşdırmışdır. Söz və məfhum, sözün leksik və qrammatik mənası, söz mənasının daralması və genişlənməsi haqqında dilçi araşdırma aparmış və öz fikirlərini sistemli şəkildə şərh etmişdir. Sözün mənasından danışarkən dilçi qeyd edir ki, sözlərin tam və natamam mənası olur. Tam mənalı söz dedikdə Afad müəllim ayrılıqda mənə bildirən sözləri nəzərdə tutmuşdur. Natamam mənalı sözlərə isə təklildə müstəqil mənə bildirməyən sözləri aid etmişdir. Sözlərin tam və natamam mənasının olması fikiri haqqında Buludxan Xəlilov da Afad Qurbanovla eyni fikirdədir. Dilimizdə istifadə edilən sözlərin mənə quruluşu haqqında danışan Afad müəllim qeyd edir ki, sözlər istifadə edildiyi məqamlardan asılı olaraq müxtəlif mənalar ifadə edə bilər. Sözün mənə quruluşu dedikdə sözün bildirdiyi bütün mənalar nəzərdə tutulur.[39.s 317-318]Sözün mənasından bəhs edərkən Afad müəllim onların iki mənə qrupunun olduğunu vurğulayır.

1Lüğəvi mənə 2 Qrammatik mənə.

Sözün ifadə etdiyi ilkin mənə, əsas mənə onun lüğəvi, qrammatik quruluşu ilə bağlı olan ümumiləşmiş mənası isə qrammatik mənədir. Qrammatik mənənin xüsusiyyətlərindən danışan dilçi bu mənənin ifadə olunduğu bir neçə vasitənin adını çəkir.

1Şəkilçilər vasitəsilə

2Vurğu vasitəsilə

3 Natamam sözlər vasitəsilə [39.s 318-320]

Dildə işlənən sözlər cəmiyyət inkişaf etdikcə öz mənalarını dəyişə bilər. Afad Qurbanov sözün mənasının dəyişməsi dedikdə sözün ilkin mənasında tarixən baş vermiş dəyişiklikləri nəzərdə tutur. Dilçi onu da vurğulayır ki, sözün mənasındakı dəyişikliklər iki şəkildə baş verir. Bunlardan biri sözün ilkin mənasından tamamilə ayrılaraq yeni mənə ifadə etməsidir. İkinci halda isə söz

ilkin mənasından tamamilə ayrılır. Sözün ilkin mənasından qismən ayrılması iki formada təsnif edilir. 1 Məntiqi təsnif 2 Psixoloji təsnif

Bu təsniflər arasında məntiqi təsnif daha geniş yayılmışdır. Sözün mənasının dəyişdirilməsi məntiqi təsnifə əsasən üç formada olur.

1 Mənanın genişlənməsi

2 Mənanın daralması

3 Mənanın məcaziləşməsi.[39.s 321-322]

Sözün mənasının genişlənməsi dedikdə zaman keçdikcə sözün ifadə etdiyi əlavə mənaların da meydana gəlməsidir. Mənanın daralması isə sözün ifadə etdiyi ilkin mənanın dar mənada işlənməsidir.[39.s 322-324] Sözün mənasının genişlənməsinə sözünü nümunə olaraq yoldaş sözünü qeyd edə bilərik. Əvvəllər yol yoldaşı mənasında işlənən bu söz indi mənası genişlənərək həyat yoldaşı, əsgər yoldaşı, sinif yoldaşı, rəsmi müraciət forması kimi işlənir. Dilimizdə mənə genişlənməsinə aid xeyli sayda nümunə göstərə bilərik. Mənanın daralmasına dair nümunə kimi isə donluq sözünü göstərə bilərik. Əvvəllər maaş mənasında da işlənən bu söz indi ancaq geyim növü olaraq işlənir. Yaxud ər sözü mənə daralmasına nümunə ola bilər. İgid mənasında da işlənən bu söz indi həyat yoldaşı, kişi mənasında istifadə edilir. Dilimizdə sözlərin mənasının inkişafını göstərən hadisələrdən biri də söz mənasının məcaziləşməsidir. Sözlərin məcazi mənada işlənməsindən bəhs edən Afad Qurbanov qeyd edir ki, sözlərin iki cəhəti olur. Bu cəhətlərdən biri sözün əsas mənası, digəri isə sözdən istifadə edilməsidir. Dilçi onu da vurğulayır ki, sözün mənası ilə onun işlənməsini bir-biri ilə qarışdırmaq olmaz. Hər iki anlayış bir-birindən fərqlənir. Beləki sözün mənası əsas hesab olunur. Məcəzilik dedikdə isə sözün mənasının bir imkanı nəzərdə tutulur. Söz məcazi mənada işlənərkən ifadə etdiyi mənə sözün əsas mənasından daha kiçikdir və müstəqil mənə hesab edilmir. Bu səbəbdən də sözün ifadə etdiyi məcazi mənə onun ifadə etdiyi həqiqi mənası ilə eyni hüquqda olmur. Afad müəllim yazır ki, söz məcazi mənada işlənərkən əsas mənadan uzaqlaşmır, sadəcə əsas mənanın yeni

bir çalarını ifadə edir. Afad Qurbanovun fikrincə sözlər məcazi mənada işlənərkən iki növ məcaz yaranır.

1Leksik məcazlar 2 Frazoloji məcazlar

Həmçinin dilçi onu da vurğulayır ki, sözlər məcazi mənada müxtəlif şəkillərdə istifadə edilir. Sözlərin məcazi mənada işlənmə şəkillərin danışarkən isə metafor, metonimiya və sinekdoxanın adını çəkir. Bunlar arasında metaforlar dildə daha geniş istifadə edilir.[39.s 325-328] Sözlərin məcazi mənada işlənməsi dildə sözlərin çoxmənalılığa gətirib çıxarır. Dilimizin lüğət tərkibində olan sözlər ifadə etdikləri mənanın kəmiyyətinə görə iki cür olur.

1Sözlərin tək-mənalılığı

2Sözlərin çoxmənalılığı.

Tək-mənalılıq dedikdə dilçi sözlərin ancaq bir mənə ifadə etməsini nəzərdə tutur. Lüğət tərikimizdə olan sözlərin bir hissəsi ancaq bir mənə ifadə edir. Məsələn mən əvəzliyini götürək. Şəxs əvəzliyi olan mən əvəzliyi dilimizdə ancaq I şəxsin təkini ifadə edir. Bu söz başqa bir mənada istifadə edilmir. Dilimizdə ancaq bir mənə ifadə edən sözlərə yetərincə nümunə göstərə bilərik. Dilimizdə bir qrup sözlər isə öz əsas mənasından əlavə bir neçə əlavə mənalar da ifadə edə bilir. Bu hadisə çoxmənalılıq adlanır. Dilçi çoxmənalılıqdan bəhs edərkən vurğulayır ki, çoxmənalılıq dildə ancaq mətnlər daxilində sözlərin başqa sözlərlə əlaqəyə girməsi nəticəsində yaranır. Çoxmənalılığın yaranmasından danışan Afad Qurbanov vurğulayır ki, çoxmənalılıq sözlərin məcazi mənada işlənməsi ilə sıx əlaqədardır.[39.s 325-331]

Sözlərin xüsusiyyətlərindən bəhs edən Afad Qurbanov onların mənaca bir neçə qrupunun olduğunu vurğulamışdır. Bu qruplara omonimlər, sinonimlər və antonimlər daxildir. Omonimlərin xüsusiyyətləri haqqında bəhs edərkən dilçi vurğulayır ki, omonimlərlə çoxmənalı sözlər zahiri cəhətdən bir-birinə bənzəyir. Lakin bu iki söz qrupunu bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Hər iki qrupa daxil olan söz qrupuna daxil olan sözlər eyni cür yazılıb, eyni cür tələffüz olunur. Lakin bunlar arasında əsas fərq odur ki, çoxmənalı sözlərin ifadə etdiyi

mənalar sözün əsas mənası ilə bağlılığını tam qıra bilmir. İfadə olunan bütün mənalarla əsas məna arasında əlaqə olur. Amma omonimlərdə belə bir hal yoxdur. Omonimlərin ifadə etdiyi mənalar bir-birindən fərqli və müstəqil mənalardır. Dilçi omonimlərlə çoxmənalı sözləri fərqləndirmək üçün bir sıra prinsiplərin olduğunu da vurğulamışdır. Bu prinsipləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1 Sözlər arasındakı məna əlaqələrini nəzərə almaq. Bu prinsipə görə əgər sözlər arasında məna cəhətdən bağlılıq varsa belə sözlər omonim yox çoxmənalı sözlərdir.

2 Səs tərkibi eyni olan sözlərin sözyaratma imkanlarının nəzərə alınması. Dilçinin qeyd etdiyi bu prinsipə görə eyni səs tərkibinə malik olan sözlər əgər söz yaradıcılığında iştirak edib başqa sözlər yarada bilirsə belə sözlər omonim hesab edilir. Əks halda isə omonim yox çoxmənalı söz hesab edilir.

3 Sözlərə sinonim seçmək. Bu prinsipin məzmunu ondan ibarətdir ki, formaca bir-birinə bənzəyən sözlərə sinonimlər seçilir. Seçilən sinonim sözün ifadə etdiyi digər mənalarla yaxınlıq təşkil edirsə o zaman həmin sözlər omonim yox çoxmənalı sözdür. Əks halda isə omonim olar. Dilçi bu prinsipi yel sözü üzərində izah edir. Yel sözünə sinonim olaraq külək sözünü göstərən dilçi vurğulayır ki, külək sözünün yel sözünün digər mənası olan xəstəlik bildirən yellə arasında məna bağlılığı yoxdur. Buna görə də yel sözü çoxmənalı yox omonim sözdür. Əgər arada məna bağlılığı olsaydı o zaman çoxmənalı söz hesab edilərdi.

4 Sözə antonimlərin seçilməsi. Sözlərin ifadə etdikləri mənalara antonimlər seçilən zaman əgər seçilmiş antonimlər arasında məna əlaqəsi olarsa belə sözlə omonim hesab edilmir.

5 Omonim sözlərin ifadə etdikləri anlayışlara fikir vermək.[39.s 333-337]

Omonimlərin xüsusiyyətlərini ətraflı şəkildə şərh edən dilçi omonimlərin üç tipinin olduğunu qeyd edir. Bu tipləri fonetik omonimlər, leksik omonimlər və morfoloji omonimlərdir.

Fonetik omonimlərin başqa bir adı omofon, morfoloji omonimlərin omoform,

leksik omonimlərin isə xüsusi omonimlərdir.

Fonetik omonimlərin xüsusiyyətlərindən danışarkən dilçi qeyd edir ki, fonetik omonim dedikdə səslənmə baxımından eyni olub, lakin fərqli formada yazılan sözlər nəzərdə tutulur. Nümunə olaraq isə sənət-sənəd, taz-tas sözlərini göstərir. Afad müəllim onu da vurğulayır ki, dildə omofonlarla yanaşı omoqraflar da mövcuddur. Omoqraflar isə öz vurğularına görə bir-birindən fərqlənən sözlərdir. [39.338-339] Məsələn dimdik sözü omoqraf hesab edilən sözlər sırasındadır. Bu sözdə vurğunun yerini dəyişdikdə sözün mənası da dəyişir. Dilçi omonimlərin növü olaraq omoformları qeyd edir. Omoform dedikdə aid olduqları nitq hissələri fərqli olan, lakin eyni cür yazılıb, eyni cür səslənən sözlər nəzərdə tutulur.[39.s 339] Dilçinin haqqında danışdığı digər omonim növü leksik omonimlərdir. Belə omonimlər semantik cəhətə əsaslanır. Bu sözlər dilimizdə ümumiləşmiş omonim tipidir.[39.s 340-341]Leksik omonimlərin əmələ yolları da dilçinin diqqətindən kənarda qalmamışdır. Leksik omonimlərin yaranmasından danışarkən Afad müəllim vurğulayır ki, omonimlər iki mənbə əsasında yaranır.

1 Dilimizin öz daxili imkanları hesabına.

2 Alınma sözlər hesabına.

Hər iki mənbə əsasında omonimlər müxtəlif yollarla yaranır. Dilin daxili imkanları hesabına omonimlərin yaranmasından bəhs edərkən aşağıdakı yolların adını qeyd etmək mütləqdir.

1 Çoxmənalı sözlərin ifadə etdiyi mənələrdən birinin inkişaf edərək əsas mənadan tamamilə öz əlaqəsini kəsməsi nəticəsində omonimlər yaranır.

2 Sözlərin öz mənası ilə yanaşı tamamilə yeni bir mənada işlənməsi ilə omonimlərin yaranması.

3 Sözlərin fonetik və morfoloji tərkibini dəyişmədən başqa nitq hissəsinə keçməsi hesabına omonimlərin yaranması. Afad Qurbanov bu hadisəni konversiya adlandırır.

4 Morfoloji yolla söz düzəltmə nəticəsində.

5 Sözüün tərkibində müəyyən fonetik dəyişmə baş verəsi nəticəsində.[39.s 341-343]

Dilimizin lüğət tərkibində olan omonimlərin bir hissəsi başqa dillərdən keçən sözlər hesabına yaranmışdır. Omonimlərin başqa dillərdən keçən sözlər əsasında yaranmasından bəhs edərkən dilçi alınma sözlər hesabına omonimlərin bir neçə yolla yarandığı vurğulayır.

1 Alınma və öz dilimizə məxsus sözlər vasitəsilə formalaşan omonimlər. Başqa dillərdən dilimizə keçən sözlərin bir hissəsi səslənmə və yazı baxımından dilimizin öz sözləri ilə eyni ola bilər. Bu yolla yaranan omonimlərə nümunə olaraq çay sözünü göstərən dilçi bildirir ki, öz dilimizə məxsus olan, axar su mənasında işlənən çay sözü mənşə etibarilə çin dilinə məxsus olan və içilən çay mənasını verən çay sözü ilə omonimlik təşkil edir. Bu yolla yaranan omonimlərə başqa bir nümunə olaraq milli sözümüz olan axır sözü ilə ərəb mənşəli axır sözünü qeyd edə bilərik. Milli sözümüz olan axır sözünün mənası mal-qaranın saxlandığı yerdir. Ərəb dilinə məxsus axır sözü isə son, qurtaracaq yer mənasındadır. Hər iki bir-biri ilə omonimlik təşkil edir.

2 Alınma sözlər vasitəsilə yaranan omonimlər.

Ancaq alınma sözlər əsasında yaranan omonimlər özləri də bir neçə üsulla formalaşır. Bu üsullardan biri iki müxtəlif dildən alınan sözlər əsasında omonimlərin formalaşmasıdır. Omonimlərin bir hissəsinə isə ancaq bir dildən alınan sözlər əsasında formalaşır.[39.s 343-345]

Afad Qurbanov dilimizdə istifadə olunan omonimlərin üslubi imkanlarından da bəhs etmişdir. Dilçi qeyd edir ki, omonimlər bədii əsərlərdə geniş istifadə edilən söz qruplarından biridir.

Omonimlərin tipləri haqqında Buludxan Xəlilov da Afad müəllimin bölgüsünə uyğun bir bölgü etmişdir. Həsərat Həsənov isə omonimlərin mənasına görə dörd növünün olduğunu qeyd edir.

1 Leksik omonimlər

2 Leksik-qrammatik omonimlər

3 Qrammatik omonimlər

4 Qarışıq omonimlər.

Həsət Həsənov leksik-qrammatik omonimlər dedikdə müxtəlif nitq hissəsinə aid olan və bir-birindən leksik və qrammatik mənalarına görə fərqlənən, səslənmələri və yazılışı eyni olan sözləri nəzərdə tutur. Şəkilçi vasitəsilə yaranan omonimləri isə qrammatik omonim hesab edir. Qarışıq omonimlər dedikdə isə leksik- qrammatik omonimlərdən yaranan və fərqli nitq hissələrinə aid olan sözləri nəzərdə tutur.[22.s 104] Afad Qurbanovun omonimlərin tipləri hesab etdiyi növləri Həsət Həsənov onomik hadisələr adlandırmışdır. Afad Qurbanov sinonimlərə daxil olan sözlərin xüsusiyyətlərini, yaranma formalarını, növlərini haqqında da sistemli bir tədqiqat aparmışdır. Dilçi qeyd edir ki, sinonim dedikdə bir anlayışın bir yox, bir neçə sözlə ifadə olunması nəzərdə tutulur.[39.s 346] Sinonimlərin xüsusiyyətlərindən, onların yaranma yollarından bəhs edən dilçi sinonimlərin iki tipinin olduğunu qeyd etmişdir.

1Lüğəvi sinonimlər 2 Qrammatik sinonimlər

Lüğəvi sinonimlərin xüsusiyyətləri haqqında bəhs edərkən dilçi vurğulayır ki, lüğəvi sinonimlərin iki növünün -leksik sinonimlər və frazeoloji sinonimlər olduğunu vurğulayır. Leksik sinonimlər dedikdə dilçi forması fərqli, mənası isə bir-birinə yaxın olan sözləri nəzərdə tutur və bu sinonimlərin iki növünün olduğunu vurğulayır.

1 İdeoqrafik 2 Üslubi sinonimlər.

İdeoqrafik sinonimlər dildə bütün incə məna çalarlıqlarının ifadə olunmasına xidmət edən sinonimlərdir. Üslubi sinonim dedikdə isə üslubi rəngarəngliyə malik olan sinonimlər nəzərdə tutulur.[39.s 346-349] Afad Qurbanov lüğəvi sinonimlərdən bəhs edərkən onu da vurğulayır ki, ifadə etdiyi fikirə münasibətinə görə bu sinonimlərin iki növü var.

1Kakofemizmlər 2Evfemizmlər

Dilçi kakofemizmlər dedikdə ifadə etdiyi fikirə mənfi münasibət bildirən sözləri, evfemizm dedikdə isə müsbət münasibət ifadə edən sözləri nəzərdə

tutur.[39.s350]

Həsərət Həsən isə sinonimlərin leksik, qrammatik və üslubi olmaqla üç növünün olduğunu qeyd edir.[22.s 135] Buludxan Xəlilov isə sinonimlərin təsnifi barədə Afad Qurbanovla eyni fikirdədir.

Afad Qurbanov sinonimlərlə leksik dubletlərin də xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. Leksik dubletlərin xüsusiyyətlərindən bəhs edən dilçi qeyd edir ki, leksik dubletlər daim bir-birini əvəz edə bilən və heç bir mənə, üslubi fərqi olmayan sözlərdir. Dilçi qeyd edir ki, leksik dubletlər müxtəlif səbəblərdən yaranır.

1 Başqa dildən lüzumsuz olaraq söz gətirdükdə.

2 İki müxtəlif dildən eyni mənalı söz gətirdükdə [39.s 350-351] Afad müəllim sinonimlərin yaranma yollarını da sistemli şəkildə şərh etmişdir. Dilimizdəki sinonimlərin yaranma yollarından bəhs edərkən dilçi iki əsas mənbə əsasında yarandığını qeyd edir. Dilin daxili imkanları hesabına və alınma sözlər hesabına. Dilimizin daxili imkanları hesabına sinonimlər bir neçə yolla yaranır.

1Dilin lüğət tərkibində olan sözün fərqli mənada işlənməsi yolu ilə.

2Dildə yeni söz düzəltməklə.

3 Dialektlərdən söz almaqla.

Dilimizdəki sözlərin bir hissəsi isə alınma sözlər hesabına formalaşmışdır.

Alınma sözlər hesabına sinonimlər iki yolla formalaşır.

1Alınma və milli sözlər vasitəsilə sinonimlərin yaranması.

2 Alınma sözlər hesabına sinonimlərin yaranması.[39.s 352-343]

Afad müəllim antonim sözləri də araşdırmış və onların xüsusiyyətlərini, yaranma yolları, üslubi imkanları, tam və nisbi antonimləri sistemli şəkildə şərh etmişdir. Dilçi dilimizdə işlənən antonimlərin mənasına görə müxtəlif növlərinin olduğunu vurğulamış və hər bir növə dair nümunələr qeyd etmişdir.

Dilimizin lüğət tərkibində mövcud olan antonimlər ifadə etdiyi ziddiyyətin dərəcəsinə görə müxtəlif olur. Bu cəhətdən Afad Qurbanov antonimlərin iki

növünü qeyd edir.

1 Tam antonimlər 2 Nisbi antonimlər

Məna etibarı ilə bir-birinə tam ziddiyyət təşkil edən antonimləri dilçi tam, bir-birinə şərti ziddiyyət təşkil edənləri isə nisbi antonimlər hesab etmişdir. [39.s357-358] Antonimlərin də yaranma yollarından bəhs edərkən bu söz qrupunun iki mənbə əsasında yarandığını vurğulayır. Hər iki mənbənin yaranma yollarını ətraflı şəkildə şərh edir.

Dilçi semasiologiya sahəsinə dair fikirlərini anlaşıqlı və aydın şəkildə şərh etmişdir. Sözün mənası, məna qrupları, təkmənalı və çoxmənalı sözlər, dilimizdə işlənən söz qrupları haqqında sistemli şəkildə araşdırma aparmış və semasiologiya sahəsinə öz töhfəsini vermişdir.

II Fəsil. Afad Qurbanov onomastikanın banisidir.

Adlar, onların xüsusiyyətlərinin, əlamətlərinin tədqiqi müasir dilçilikdə diqqət çəkən məsələlərdən biridir. Dildə mövcud olan xüsusi adlar cəmiyyətin ictimai-tarixi inkişafının məhsulu hesab olunur və keçmişin izlərini özündə qoruyub saxlayan, müasir dövrə gətirən real dil faktlarıdır. Dilin lüğət tərkibində olduqca mühüm yer tutan onomastik leksikanın araşdırılması, tədqiq edilməsi dilçiliyin hər tərəfli inkişafına təsir edən əsas amillərdəndir. Bu səbəbdən də onomastika sahəsinə elmi mövqedən yanaşmaq, onu əsaslı şəkildə təhlil etmək və elmi izahını vermək dilçilikdəki əsas məsələlərdən biridir. Azərbaycan dilçiliyində onomastikaya dair araşdırmalar XX-ci əsrin II yarısından aparılmağa başlamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ümumdünya dilçiliyində bu sahəyə dair bir sıra fikirlər, konsepsiyalar mövcuddur. Azərbaycan dilçiliyində ilk dövrlərdə onomastikanın daha çox tədqiq olunan kateqoriyaları toponimlər və antroponimlər hesab olunur. Daha sonra isə onomastikanın digər kateqoriyalarının da araşdırılmağa başlanılmışdır. Lakin aparılan bu araşdırmaların çoxu elmin müasir tələblərinə cavab verə bilmir. Bunun isə əsas səbəbi odur ki, onomastika sahəsində aparılan araşdırmalar tam şəkildə olmayıb, onun bütün kateqoriyalarını əhatə etməyib və onomastik materialların sistemli şəkildə toplanılmayıb. Azərbaycan dilçiliyində onomologiya sahəsində tədqiqat aparmış dilçilər sırasında Ə.M.Dəmirçizadə, A.Axundov, M.Adilov, Ş.Sədiyev, M.Çobanov, A.Paşayev, N.Xudiyev, Q.Məşədiyev, S.Mollazadə, T.Hacıyevin adlarını çəkmək olar. Ümumiyyətlə Azərbaycan onomologiyası sahəsində aparılmış ilk tədqiqatlar arasında Ə. Dəmirçizadənin “50 söz” kitabının adını qeyd edə bilərik. Alim kitabında bir çox toponimlərin mənşəyini araşdırmışdır. “Dil haqqında hekayələr” və “Adlar necə yaranmışdır” kitablarının müəllifi olan Ş.Sədiyev antroponimləri tədqiq etmiş ilk dilçilərdən biridir.

T.Hacıyev haqqında isə onu qeyd edə bilərik ki, o daha çox poetik onomastikaya dair araşdırmalar etmiş və satirik əsərlərdə istifadə olunan xüsusi adların üslubi imkanlarından bəhs etmişdir. Azərbaycan onomastikasının tədqiqində mühüm xidmətləri olan alimlərdən biri olaraq S.Mollazadənin adını çəkə bilərik. O, əsasən toponimlərin linqvistik xüsusiyyətləri haqqında araşdırmalar aparmışdır. S.Mollazadənin toponimlərin linqvistik xüsusiyyətləri haqqında fikirləri “Coğrafi adlar və Azərbaycan dilinin tarixi” və “Azərbaycan dilində adlar necə yaranmışdır?” əksini tapmışdır. Onomastikanın müxtəlif məsələləri üzrə tədqiqat aparmış alimlər sırasında M. Adilov və A. Paşayevin adını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Onların birlikdə ərsəyə gətirdiyi “Azərbaycan onomastikası” əsəri iki alimin onomastika sahəsindəki apardığı tədqiqatların nəticəsidir. T.Əhmədov isə toponimlərin sistemli şəkildə öyrənilməsi sahəsində tədqiqatları olan dilçidir. Azərbaycan toponimiyasını ilk dəfə elmi-nəzəri əsaslarını öyrənən, müxtəlif coğrafi adların yaranma yollarını müəyyənləşdirən, bu adlarla bağlı sistemləşdirmə aparan məhz T.Əhmədovdur. Onomologiyanın təşəkkülündə M.Çobanovun da xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, öz tədqiqatlarını əsasən antroponimlər üzərində aparmışdır. Mədət Çobanovun müəllifi olduğu “Azərbaycan antroponimikasının əsasları” kitabı bu sahənin öyrənilməsində mühüm rol oynayan vəsaitlərdəndir.

Azərbaycan dilçiliyində onomastika sahəsinin sistemli və tam şəkildə inkişafı Afad Qurbanovun adı ilə bağlıdır. Afad Qurbanov onomastika sahəsindəki tədqiqatlarına XX-ci əsrin 60-cı illərində başlamışdır. Dilçinin apardığı tədqiqatlara qədər aparılan araşdırmalarda bir çox çatışmayan cəhətlər olmuşdur. Dilimizin lüğət tərkibinin əsas hissəsi məhz onomastik vahidlərdən ibarətdir. Azərbaycan dilçiliyində onomastikanın tədqiqatı məsələsi XX-ci əsrin 50-ci illərinə qədər diqqətdən kənarda qalmışdır. Məhz XX-ci əsrin 50-ci illərindən etibarən bu sahədə tədqiqat işləri aparılmağa başlamışdır. Aparılan araşdırmalar birtərəfli xarakter daşımış, onomastik leksikanın öyrənilməsində systemsizlik, natamamlıq özünü göstərmişdir. XX-ci əsrin ikinci yarısı Azərbaycan

onomologiyasının tədqiqi sahəsində xüsusi bir mərhələni təşkil edir. Azərbaycan onomologiyasının müstəqil bir dilçilik şöbəsi kimi formalaşması və onomastika məsələlərinin ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiqi məhz Akademik Afad Qurbanovun fəaliyyəti ilə bağlıdır. Alimin bu sahədə ilk əsəri 1956-cı ildə çap olunmuş “Azərbaycan şəxs adlarının xüsusiyyətləri” məqaləsidir. Çap olunan məqalədən sonra Afad Qurbanov “Azərbaycan onomastikası”, “Azərbaycan onomologiyası məsələləri”, “Poetik onomastika”, “Onomologiyaya dair elmi-metodik göstərişlər”, “Azərbaycan onomologiyasının əsasları” əsərlərini yazaraq bu sahənin öyrənilməsində düzgün istiqamət vermiş və Azərbaycan onomologiyasının müstəqil şöbə kimi formalaşmasının əsasını qoymuşdur. Ümumilikdə alimin onomologiya məsələlərinə dair 100 -ə qədər məqaləsi, onlarca kitabı və bir neçə məqaləsi çap olunmuşdur. [11] Afad Qurbanovun onomologiya sahəsindəki ən böyük müvəffəqiyyəti “Azərbaycan dilinin onomologiyası” adlı monoqrafiyasıdır. Bu monoqrafiya 1988-ci ildə nəşr edilmişdir. 1989-cu ildə isə Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. Bu monoqrafiyada ilk dəfə olaraq onomastikanın problemləri elmi-nəzəri aspektdən şərh edilmişdir. Dilçi onomologiyaya dair tədqiqatlarını davam etdirərək 2004-cü ildə onomastika məsələlərinə həsr etdiyi “Azərbaycan onomologiyasının əsasları” monoqrafiyasını nəşr etdirmişdir. İki cildən ibarət olan bu monoqrafiyada onomologiyanın nəzəri məsələləri elmi səviyyədə və səlis dildə şərh olunmuşdur.[62]

Onomastika dedikdə dildə mövcud olan xüsusi adların cəmi nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə heç bir şeyi adsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Hər hansı bir əşyanı və yaxud da hadisəni, maddi varlığı dərk etmək üçün ad ən əsas amildir. Ad dedikdə əşya və varlıqların adı -insan, meyvə, meşə, Afad, Vaqif, Bakı, Gəncə və.s, hal-hərəkət adları –qaçmaq, oynamaq, gülmək, oynamaq, keyfiyyət adları –ağ, qırmızı, göy, yaxşı, pis və.s nəzərdə tutulur. Afad Qurbanov “Azərbaycan onomologiyasının əsasları” monoqrafiyasında qeyd edir ki, adlar ümumi və xüsusi olmaqla iki hissəyə ayrılır. “Cəfər gedib Məhəmməd Ağanın

evində işləməyə və axşam gələcək. Muğdusi bir az bikef oldu. Muğdusi gedib dükan qonşusu Hacı Rəsula dərini söyləyəndən sonra Hacı Rəsul təzə İrandan gələn usta Zeynalı Muğdusiyə tərif etdi”. [48] Nümunədə işlənmiş Cəfər, Məhəmməd Ağa, Muğdusi, Hacı Rəsul, Zeynal sözləri xüsusi adlardır. Dilçi həmçinin onomastika və onomologiya anlayışlarını da geniş izahını verərək yazır ki, onomastika dildə mövcud olan xüsusi adların cəmidir. Onu qeyd edir ki, onomastika termini dar və geniş mənada istifadə olunur. Geniş mənada istifadə olunan onomastika dedikdə hər hansısa qitənin onomastikası - Avropanın onomastikası, Amerikanın onomastikası, ölkələrin onomastikası - Azərbaycan onomastikası nəzərdə tutulur. Onu da qeyd edək ki, geniş mənada işlənən onomastik sistem makroonomastika adlanır. Dar mənada işlənən onomastika dedikdə isə hər hansısa bir rayonun və kəndin onomastikası, daha dar mənada isə hər hansısa bir yazıçının və ya bir əsərin onomastikası nəzərdə tutulur. Məsələn, Quba onomastikası, Xınalıq onomastikası, İlyas Əfəndiyevin əsərlərinin onomastikası. Həsərət Həsənov “Müasir Azərbaycan dilin leksikası” kitabında isə onomastikanın 3 mənada istifadə olunduğunu yazır. Onun fikircə birinci mənada istifadə olunan onomastika onomologiyanın xüsusi adları tədqiq edən sahəsidir. İkinci mənada onomastika hər hansı bir dilə məxsus xüsusi adların toplusu kimi işlənir. Onomastika üçüncü mənada isə müəyyən bir dilə məxsus xüsusi adların sistemi kimi işlənir. Həsərət Həsənov Afad Qurbanovdan fərqli olaraq onomastikanın dar və geniş mənası haqqında bəhs etməmişdir. Həmçinin Buludxan Xəlilov da onomastikanın dar və geniş mənasını qeyd etməmişdir. Onomastikanın bəhs edərkən onun ifadə etdiyi bütün mənalara həmçinin dar və geniş mənalara da izahını vermək bu sahəsinin tədqiqatında əhəmiyyətlidir. Afad Qurbanov onomastik vahidlərdən danışarkən onların bir sıra xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir. Onun fikircə, onomastik vahidlər apelyativ leksika ilə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində törəmiş və inkişaf etmişdir. Həmçinin dilçi onu da qeyd edir ki, qədim dövrlərdə xüsusi adlar sayca azlıq təşkil edirdi.

Sayca azlıq təşkil edən həmin xüsusi adlar isə söz birləşməsi şəklində mövcud olmuşdur. Məsələn, Lök batan, Su qovuşan.

Afad müəllim yazır ki, zaman keçdikcə onomastik vahidlərin sayı get-gedə çoxalmağa başlayır. Buna səbəb isə cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq ümumi sözlərdən onomastik vahidlərin yaranması idi. Apelyativ vahidlərdən onomastik vahidlərin yaranmasına vüqar-Vüqar, arzu-Arzu, mehriban-Mehriban, şəfəq-Şəfəq kimi nümunələri göstərmək olar. “Azərbaycan onomologiyasının əsasları” kitabında həmçinin bu prosesin əksinin də mövcud olduğu qeyd edilib. Yəni apelyativ leksikanın onomastik vahidə çevrildiyi kimi bunun əksi də mümkündür. Onomastik vahidlər apelyativ vahidlərə çevrilə bilər. Buna nümunə olaraq boston sözünü göstərə bilərik. Beləki, Boston Amerikanın şəhərlərindən biridir və bu şəhərdə istehsal olunan parça növü şəhərin adına uyğun olaraq boston adlandırılmışdır. Boston sözündən başqa nümunə olaraq Badamlı -badamlı, Rentgen-rentgen, Volt-volt kimi sözləri də qeyd edə bilərik.

Mədət Çobanov “Azərbaycan Antroponimiyasının əsasları” kitabında xüsusi adları onim, ümumi adları isə apelyativ adlandırır və ümumi adlardan xüsusi adların yaranmasını onimləşmə adlandırır. Həmçinin onimləşməni və ya bir onimin başqa bir onimə keçməsinə onomastik proses adlandırır.[15] Afad müəllim xüsusi adların quruluşca növlərindən də yazır. Onun fikrincə onomastik vahidlər quruluşuna görə iki cür olur. Bunlardan birincisi əsl onomastik vahidlər digəri isə düzəltmə onomastik vahidlərdir. Müəllif əsl onomastik vahidlərdən danışarkən qeyd edir ki, onlar bir kökdən ibarət olur. Məsələn Gəncə, Quba, Lalə, Vaqif, Araz və.s. Düzəltmə onomastik vahidlərin isə iki növünün olduğunu qeyd edir. Bunlardan birincisi sadə yolla yaranan düzəltmə xüsusi adlar, ikincisi isə mürəkkəb yolla yaranan xüsusi sözlərdir. Sadə yolla yaranan düzəltmə adlardan danışarkən qeyd edir ki, belə adlar söz kökünə şəkilçilər artırmaqla yaranır. Nümunə olaraq Cəfər+ova, Nadir+li, Ceyhun+ə, Nərimin+ə kimi sözləri qeyd edə bilərik. Mürəkkəb yolla yaranan xüsusi sözlər isə iki və daha çox söz kökünün birləşməsi ilə yaranır.

Mürəkkəb yolla yaranan xüsusi sözlərə isə nümunə olaraq İmam+qulu, Əli+xan, Tanrı+verdi, Əli+osman kimi sözləri nümunə göstərə bilərik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin onomastik sistemində düzətmə xüsusi adlar sayca daha çoxdur. Afad müəllim mürəkkəb düzəlmə xüsusi adlardan danışarkən onu qeyd edir ki, belə xüsusi sözlər daha çox təyini söz birləşmələrinin əsasında yaranır. Məsələn, İtburnu, Daşburun, Maralgöl və.s. Həsərət Həsənov isə Afad müəllimdən fərqli olaraq xüsusi sözlərin quruluşca 3 növünün olduğunu qeyd edir. Sadə, düzəlmə və mürəkkəb xüsusi sözlər. Sadə sözlərə nümunə olaraq Bakı, Aydın, Quba və.s, düzəlmə xüsusi sözlərə Qışlaq, Qızılcıq, Bəkirlik, Armudluq və.s, mürəkkəb xüsusi sözlərə isə Ağqoyunlu, Hacıqabul, Qaraqoyunlu kimi xüsusi sözləri qeyd etmişdir.[22.s170] Buludxan Xəlilov da xüsusi sözlərin quruluşca növlərindən danışarkən qeyd edir ki, xüsusi sözlərin quruluşca 3 növü var. Əslə və ya sadə xüsusi sözlər, düzəlmə xüsusi sözlər və mürəkkəb yolla yaranan xüsusi sözlər. Xüsusi sözlərin quruluşca növləri haqqında gördüyümüz kimi dilçilər arasında fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Fikirimcə xüsusi sözlərin quruluşca növləri haqqında Həsərət Həsənov və Buludxan Xəlilovun bölgüsü daha məqsədə uyğundur. Çünki dilimizin lüğət tərkibinin digər hissəsini təşkil edən apelyativ leksika kimi xüsusi sözlərin də quruluşca 3 növünün yəni sadə, düzəlmə və mürəkkəb olması daha doğrudur. Buludxan müəllim morfoloji yolla söz yaradıcılığından danışarkən qeyd edir ki, sözə leksik şəkilçilər artırılmaqla yaranan sözlər düzəlmə sözlər adlanır. Həmçinin sintaktik yolla söz yaradıcılığından danışarkən qeyd edir ki, bu yolla söz yaradarkən ən azı iki söz iştirak edir və nəticədə mürəkkəb sözlər yaranır.[24] Bu fikirə əsaslansaq deyə bilərik ki, xüsusi adların da quruluşca növündən danışarkən sadə, düzəlmə və mürəkkəb xüsusi adları qeyd etmək daha məqsədə uyğundur. Fikirimcə Afad müəllimin bölgüsündə qeyd etdiyi əsl xüsusi sözlər mahiyyətə sadə, sadə yolla yaranan düzəlmə xüsusi sözlər düzəlmə, mürəkkəb yolla yaranan düzəlmə xüsusi sözlər isə mürəkkəb xüsusi sözlər uyğun gəlir.

Afad Qurbanov onomastik vahidlərin xüsusiyyətləri haqqında onu da qeyd edir ki, bu vahidləri apelyativ leksikadan fərqləndirən cəhətlər sırasında onların tez-tez dəyişkənliyə məruz qalmasıdır. Bu dəyişkənlik isə daha çox toponimlərdə özünü göstərir. Başqa bir dilə tərcümə olunmaması da onomastik vahidləri apelyativ leksikadan fərqləndirən xüsusiyyətlər sırasındadır.

Onomastik leksikaya daxil olan adlarda millilik özünü daha çox göstərir. Onomastik vahidləri milliliyin işarəsi hesab etmək olar. Onlar həmçinin milli mədəniyyətin bütün əlamətlərini tarix boyu özündə qoruyub saxlayan real dil materiallarıdır. Məsələn Gəncə və Qarabağ kimi adlar başqa heç bir dünya dilində mövcud deyil və biz bu adları eşitdiyimiz zaman söhbətin məhz Azərbaycandan getdiyini anlayırıq. Xüsusi adların digər xüsusiyyətləri sırasında onların baş hərflərinin böyükə yazılmasını, ümumişlək xarakter daşmasını qeyd edə bilərik. Apelyativ leksikaya daxil olan sözlər sırasında ümumişlək olmayan sözlər olduğu halda onomastik leksikada belə bir hal yoxdur. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi Afad Qurbanov onomastika ilə onomologiya terminlərinin izahına aydınlıq gətirmişdir. Onomastika dildə xüsusi adların toplusu, onomastikadan bəhs edən dilçilik şöbəsi isə onomologiyadır.

Mədət Çobanov isə onomologiyada bütün onimlərin cəmi onimiya adlandığını qeyd edir. Onimiyanı öyrənən dilçilik şöbəsini isə onomologiya adlandırır.[15] Afad müəllimin fikrincə onomologiyanı öz məqsəd və mövzusuna görə ayrıca xüsusi elm adlandırmaq doğru deyil. Haqlı olaraq o qeyd edirdi ki, onomologiyanı dilçiliyin müstəqil şöbəsi adlandırmaq daha doğrudur. Çünki onomologiyanın tədqiqat dairəsi məhz dil faktlarıdır. Buna görə də onomologiyanı dilçilikdən ayrıca bir elm sahəsi hesab etmək məqsədə uyğun deyil. Onomologiyanın nəzəri əsasları da Afad müəllimin tədqiqatının mərkəzində durmuşdur. Məhz onun tədqiqatları sayəsində Azərbaycan dilçiliyində onomologiyanın nəzəri əsasları tam şəkildə araşdırılmış və şərh edilmişdir. O, onomologiyanın nəzəri əsaslarından danışarkən qeyd edir ki, bu sahənin iki əsas nəzəri əsası vardır. Bunlardan biri fəlsəfi-nəzəri əsas, digəri isə

elmi-nəzəri əsasıdır. Fəlsəfi-nəzəri əsas fəlsəfi müddəalara, elmi-nəzəri əsası isə dilçilik nəzəriyyələrə əsaslanır.

Dilçiliyimizdə onomologiya sahəsindəki mübahisəli məsələlərdən biri də onomologiyanın şöbələri ilə bağlıdır. Beləki, bu haqda dilçilər arasında vahid fikir birliyi yoxdur. Onomastika sahəsində aparılmış tədqiqatlara baxdıqda görürük ki, dilçilər onomastikanın şöbələrinin bölgüsü haqqında müxtəlif fikirdədirlər. Dilçilər tərəfindən irəli sürülən fikirlərdən biri budur ki, onomologiya cəmi iki şöbədən ibarətdir. Bu şöbələrə isə antroponimlər və toponimləri aid edirlər. Aparılan tədqiqatlara baxsaq toponimikanın onomologiyadan ayrıca müstəqil elm sahəsi olması fikrinə də rast gələ bilərik.

Afad Qurbanov onomologiyanın danışarkən bu sahənin 7 şöbəsinin adını qeyd edir.

- 1 Antroponimiya
- 2 Toponimiya
- 3 Etnonimiya
- 4 Hidronimiya
- 5 Zoonimiya
- 6 Kosmonimiya
- 7 Ktematonimiya.

Dilçi “Azərbaycan onomologiyasının əsasları” əsərinin I və II cildində onomologiyanın bütün şöbələri haqqında ətraflı məlumat verərək, onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir. Digər dilçilərin onomologiyanın şöbələri haqqında olan bölgüsünə nəzər yetirsək görürük ki, Afad müəllimin bölgüsünə zidd olan fikirlər də mövcuddur. Belə bölgülərdən biri də Həsərət Həsənovun bölgüsüdür. O, onomologiyanın 8 şöbəsinin olduğunu qeyd edir. Afad müəllimdən fərqli olaraq mifonimikanı onomologiyanın müstəqil sahəsi hesab etmişdir. Dilçi mifonimika adı altında həqiqətdə mövcud olmayan insan adları, heyvan adları, tayfa, xalq adlarını, coğrafi adları nəzərdə tutur. Onun fikircə Simruq, Humay (əfsanəvi quş) Bəhmən, Səməndər, Rizvan

kimi xüsusi adlar mifonimlərdir.[22.s 176] Fikrimcə dilçinin bu bölgüsü məqsədə uyğun deyildir. Çünki əfsanəvi adları onomologiyanın müstəqil şöbəsi hesab etmək doğru olmaz. Həsərət Həsənovun qeyd etdiyi nümunələrə nəzər salsaq görürük ki, onun əfsanəvi insan adı hesab etdiyi Rizvan, Bəhmən kimi adlar onomologiyanın digər şöbəsi olan antroponimiyaya daxildir. Eyni halı digər nümunələrdə də müşahidə edirik. Yəni Simruq və Humay kimi quş adları onomologiyanın şöbəsi olan zoonimiyaya daxildir. Onomologiyanın şöbələri haqqında başqa bir bölgü isə Mədət Çobanova məxsusdur. O, “Azərbaycan antroponimiyasının əsasları” kitabında onomologiyanın 5 şöbəsinin olduğunu qeyd edir. Mədət Çobanov Afad müəllimdən fərqli olaraq etnonimləri və hidronimiyaları onomologiyanın ayrıca şöbəsi hesab etmir. Onun fikrincə etnonimlərə daxil olan sözlər ümumi adlara daxildir. Ümumi adlar isə onomologiyanın yox leksikologiyanın mövzusudur. Müəllif hidronimləri isə coğrafi adların bir hissəsi olduğunu hesab edir. [15.s18] Mədət Çobanovun bu bölgüsünü fikrimcə tam və əhatəli bölgü hesab etmək olmaz. Çünki etnonimləri yəni xalq, tayfa adlarını ümumi ad hesab etmək doğru fikir deyil.

Onomologiyanın şöbələri haqqında tədqiqat aparanlar sırasında Aslan Bayramovun da adını çəkmək bilərik. O, onomologiyanın 7 şöbəsinin olduğunu qeyd edir. Müəllif qeyd etdiyi fitonimika şöbəsinə bitki, meyvə, ağac adlarını bir-birindən fərqləndirən adları daxil etmişdir. Nümunə olaraq isə Qızıləhməd alması, Naxçıvan göycəsi kimi meyvə adlarını göstərmişdir. [9.s 9] A.Bayramovun bölgüsü ilə Afad müəllimin bölgüsü arasındakı fərqlərə nəzər salsaq görürük ki, Afad müəllimdən fərqli olaraq o, öz bölgüsündə kosmonimiya şöbəsinə yer verməmişdir. Əlavə olaraq fitonimikaları onomologiyanın müstəqil şöbəsi hesab etmişdir. Fikrimcə, bu bölgünün çatışmayan cəhəti odur ki, səma cisimlərinin adlarını ifadə edən onomastika qrupuna -kosmonimlərə yer verilməmişdir.

Onomologiyanın şöbələri haqqında daha bir fərqli fikir Adil Bağirova məxsusdur. Müəllifi olduğu “Onomologiya problemləri “ kitabının I və II

cildində Naxçıvan dil materialları əsasında apardığı tədqiqatında A.Bağırov onomologiyanın 8 şöbəindən bəhs edir.[7] Müəllifin bölgüsünün Afad Qurbanovun bölgüsündən fərqi fitonimiyani onomologiyanın müstəqil şöbəsi hesab etməsidir. Onomologiyanın şöbələrindən bəhs edərkən Əzizə Mikayılovanın bölgüsündən də danışa bilərik. O,onomastikanın bölmələrini onomastik vahidləri xüsusi isimlərlə eyniləşdirərək qruplaşdırmışdır.

1.Şəxs adlarını, soyadları, təxəllüs və ləqəblərini antroponimlərə

2.Bütövlükdə coğrafi adları toponimlərə

3.Müxtəlif yaşayış məntəqələrinin adlarını –yəni şəhər, rayon, kənd adları toponim və oykonimlərə

4.Səma cisimlərinin adlarını kosmonim və yaxud astronimlərə

5.Çay, göl, okean, dəniz adlarını hidronimlərə

6.Heyvanlara verilən xüsusi adları zoonimlərə

7.Bina, tikili adlarını oykonimlərə yaxud urbanonimlərə

8.Qəzet, jurnal və əsərlərə verilən adları isə ideonimlərə aid etmişdir.

[51.s 5] Əzizə Mikayılova bu bölgüsünü onomastik vahidləri xüsusi isimlərlə eyniləşdirərək apardığı üçün onomologiyanın şöbələrinə daxil olan bəzi xüsusi ad qruplarını müstəqil şöbə olaraq göstərmişdir.

Onomologiyanın şöbələri haqqında Buludxan Xəlilovun bölgüsünə nəzər salsaq görürük ki, Afad Qurbanovun bölgüsü ilə üst-üstə düşür. Onomologiyanın şöbələri haqqında başqa bir bölgü isə Nizami Xudiyevə məxsusdur. O, onomologiyanın bölgüsündən bəhs edərkən onomologiyanın 3 şöbəsinin olduğunu qeyd edir.

1 Antroponomik sistem

2 Toponomik sistem

3 Ktematonimik sistem. [25.s 241]

Bu bölgünü tam və əhatəli hesab etmək olmaz. Musa Adilov və Aydın Paşayev isə “ Azərbaycan onomastikası” kitabında onomologiyanın 6 şöbəindən bəhs etmişdir. Bu bölgünün Afad müəllimin bölgüsündən fərqi odur

ki, fitonimika, mifonimika, astronimika onomologiyanın müstəqil şöbələri hesab edilmiş, etnonimlər, hidronimlər, kosmonimlər və ktematonimlərə isə yer verilməmişdir.[1] Aparılan bölgülərə nəzər yetirsək onlar arasında onomastik vahidlərin ən əhatəli şəkildə qeyd olunduğu bölgü Afad Qurbanova məxsusdur. Onomologiyaynın şöbələri arasında antroponimlər və toponimlər genişdir. Digər şöbələrə nəzər salaq.

Afad Qurbanovun haqlı olaraq müstəqil onomologiya şöbəsi hesab etdiyi qruplardan biri etnonimlərdir. Etnonimiya tayfa, millət, qəbilə ,xalq adlarını öyrənən şöbədir. Haqlı olaraq deyə bilərik ki, dilçiliyimizdə onomologiyanın şöbələrini ən əhatəli və tam şəkildə araşdıran dilçi Afad müəllimdir. O, digər şöbələr kimi etnonimiya haqqında da ətraflı araşdırma aparmış, etnonimlərin tarixi, etimologiyası, leksik semantik xüsusiyyətləri,tarixən etnonimlərdə başverən fonetik dəyişikliklər haqqında geniş məlumat vermişdir. Hidronimlər də Afad müəllimin qeyd etdiyi müstəqil onomologiya şöbələrindən biridir. Hidronimlər su obyektlərinin adlarının öyrənən onomologiya şöbəsidir. Afad Qurbanova qədər hidronimlər hər tərəfli və sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Bəzi dilçilər isə ümumiyyətlə hidronimləri müstəqil şöbə hesab etməmişdir. Afad Qurbanov bu şöbədən bəhs edərkən Azərbaycan hidronimlərini müxtəlif leksik vahidlərin iştirakı baxımından bir neçə qrupunun adını qeyd etmişdir. Həmin qruplar aşağıdakılardır.

- 1.Antropohidronimlər -antroponimlər əsasında əmələ gəlmiş hidronimlər.Məsələn, Babək bulağı, Naib bulağı, Baba nohur və.s
- 2.Etnohidronimlər-tayfa, qəbilə adları əsasında yaranan hidronimlər. Məsələn, Quşçu çay,Bolqarçay.Türklər bulağı və.s
- 3.Topohidronimlər- toponimlərdən adlarından yaranmış hidronimlər. Dəvəçi çay,Astara çay, Masazır gölü və.s
- 4.Zoohidronimlər-heyvan və quş adlarından yaranmış hidronimlər. Məsələn, Maralgöl, Zəligöl, Qaratoyuq bulağı və.s
- 5.Digər qrup hidronimlər -dilimizdə mövcud olan hidronimlərin bir qismi

yuxarıdakı qrupların heç birinə daxil deyil. Tərkib etibarilə müxtəlifdir. Nümunə olaraq, Gilli göl, Çalagöl, Turşsu bulağı kimi hidronimləri göstərmək olaraq. Afad müəllim “Azərbaycan onomologiyasının əsasları” kitabının 2-ci cildində hidronimlərin bu qrupları haqqında ətraflı şəkildə bəhs etmişdir.[34.s,238] Buludxan Xəlilov isə Afad müəllimdən fərqli olaraq hidronimləri leksik-semantik cəhətdən qruplaşdırarkən oykonim mənşəli hidronimlər və fitonim mənşəli hidronimlərin adını çəkmişdir.]24.s251]

Nəbi Əsgərovda hidronimlərin lekik-semantik qrupları haqqında Buludxan Xəlilovla eyni fikirdədir.[20.s 97] Aslan Bayramov isə hidronimləri leksik – semantik xüsusiyyətlərinə görə 5 qrupa bölmüşdür. Aslan Bayramovun bölgüsü Afad Qurbanovdan fərqli cəhəti odur ki, o, öz bölgüsündə fitohidronimlər leksik-semantik qrupunu vermişdir. Afad Qurbanov hidronimlərin növləri haqqında tədqiqat aparmış və hidronimlərin 5 növü olduğunu qeyd edir.

1 Okeanonim-okean, şlalə, körfəz adlarını bildirən hidronimlər.

2Pelaqonim- dəniz adlarını ifadə edən hidronimlər.

3Limnonim- göl adlarını ifadə edən hidronimlər.

4 Potamonim- çay adları bildirən hidronimlər.

5 Helonim-bataqlıq adlarını bildirən hidronimlər.

Afad müəllim hidronimlərin hər bir növü, onların etimologiyası, leksik-semantik xüsusiyyətləri, yaranma yollarını tam və sistemli şəkildə tədqiq etmişdir. [34.s 252]

Zoonimlər onomastik vahidlərin digər bir qrupdur. Zoonimlər dedikdə heyvan və quş adları nəzərdə tutulur. Afad Qurbanov zoonimlərin 2 növünü qeyd edir:

1 Ümumi zoonimlər

2 Xüsusi zoonimlər.

Ümumi zoonimlərə heyvanların növünü bildirən xüsusi adları, xüsusi zoonimlərə isə heyvanlara verilən ləqəbləri daxil edir. Afad müəllim həmçinin zoonimlərin prinsipləri, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri haqqında araşdırma apararaq geniş şərh vermişdir.[34.s271]

Afad Qurbanova qədər demək olar ki, tədqiq olunmayan onomastik vahidlərdən biri kosmonimlərdir. Səma cismlərinin adlarının toplusu olan bu qrup haqqında dilçi geniş tədqiqat işləri aparmışdır. Onların dilimizdə işlənmə xüsusiyyətlərini, qruplarını, əlamətlərini sistemli şəkildə şərh etmişdir. Afad müəllim kosmonimləri mənə qruplarına görə təsnif edərkən aşağıdakı qrupların adını qeyd etmişdir.

1.Əfsanəvi adlardan yarananlar -Təkbuynuz, Uçan balıq,Cənnətquşu və .s

2.Heyvan və quş adlarından yarananlar-İlan, Kiçik at, Kiçik ayı, Delfin, Dovşan və.s

3.İnsana məxsus anlayışlarla bağlı sözlərdən əmələ gələnlər- Qız, Oxatan, Naxırçı və .s

4.Əşya bildirən sözlərdən yarananlar -Dolça, Ox, Tərəzi və.s
Dilçi həmçinin onu da qeyd edir ki, mənaya görə bu qrupların sayını artırmaq da mümkündür.[34.s286]

Müstəqil onomastik vahidlər qrupu olaraq Afad Qurbanov ktematonimləri göstərir. Ktematonimlərə abidələrin adları, əsərlərin adları, fəxri adlar , inzibati adlar, xüsusi əşyaların adları daxildir. Ktematonimlər Afad Qurbanova qədər diqqətdən kənarda qalmış, tədqiqata cəlb edilməmiş onomastik vahidlər qrupudur. Bu qrupa hansı onomastik vahidlərin aid olması dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən biridir. Afad Qurbanov Azərbaycan ktematonimlərinin tərkibinin çox rəngarəng olduğunu qeyd edərək aşağıdakı ktematonim qruplarının adını çəkmişdir.

1 Xrematonimlər-maddi-mədəniyyət əşyalarının, cihaz və.s bildirən adlar

2 Xrononimlər-əlamətdar hadisələrin, tarixi günlərin, bayramların adlarını ifadə edən onomastik vahidlər

3 İdeonimlər-mədəniyyət, elm, bədii əsərlərin adları, nəşriyyat, mətbuat, musiqi əsərlərinin adını bildirən onomastik vahidlər

4.Erqonimlər-müəsisə, təşkilat, ictimai-mədəni obyekt, düşərgə adları
Afad müəllim ktematonimlərin qrupları ilə yanaşı, onların xüsusiyyətləri, bu

qrup onomastik vahidləri digər onomastik vahidlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərini əhatəli şəkildə tədqiq etmişdir.[34.s 291]

Afad Qurbanov öz tədqiqatlarında onomologiyanın növləri məsələsinə də toxunmuşdur. Dilçi onomologiyanın 3 növü olduğunu qeyd etmişdir:

1 Təsviri onomologiya

2 Tarixi onomologiya

3 Müqayisəli onomologiya.

Təsviri onomologiyadan bəhs edərkən o,qeyd edir ki, onomologiyanın bu növü müasir onomologiyanın tədqiqi və təhlili ilə məşğul olur və onun mənzərəsini əks etdirir. Tarixi onomologiya isə dildə mövcud olan onomoloji problemlərin tarixi aspektdən araşdırılması ilə məşğul olur. Dil hadisəsi və qanunlarının müqayisəli formada tədqiqi ilə məşğul olan onomologiya müqayisəli onomologiyadır. [33.s 42]

Afad müəllim həmçinin onomologiyanın növlərinin problemlərini , onomastik vahidlərin tədqiqinin əhəmiyyətini konkret dil faktları üzərində tədqiq etmiş və şərhini vermişdir. Həmçinin dilçi onomologiya elminin digər elmlərlə olan əlaqəsi məsələsinə də diqqətdən kənardan qoymamışdır. Bu məsələ ilə bağlı araşdırmalar aparmış və onomologiyanın qarşılıqlı əlaqədə olduğu elmləri müyyənləşdirmişdir. Dilçi “Azərbaycan onomastikasının əsasları” monoqrafiyasında həmçinin onomastik mənbələr və məxəzlərdən də bəhs etmişdir. Mənbənin müyyən edilməsi elmi tədqiqatın ilk və ən əsas mərhələsidir. Dilimizdə mövcud olan onomastik vahidləri araşdırmaq üçün yetərinə mənbə və məxəz mövcuddur.Lakin bu mənbə və məxəzlərdən onomastik vahidlərin tədqiqi zamanı eyni dərəcədə istifadə etmək olmaz. Bu səbəbdən də onomastik vahidləri araşdırarkən ilk növbədə əsas mənbələri dəqiqləşdirmək lazımdır. İlk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, onomastik mənbə xüsusi adların istifadə olunduğu mənbələrdir. Onomastikanın tədqiq edilməsində mənbələrin rolu böyükdür. Afad müəllim yazır ki, onomastik mənbələrə bu meyyarla yanaşsaq o zaman sayı etibarilə həddən artıq çox mənbə ilə

qarşılaşırıq. Ona görə də onomastik mənbələri əsas və ikinci dərəcəli qruplara ayırmaq məqsədə uyğudur. [33.s 65]

Dilçiliyimizdə əsas məsələlərdən biri də onomastik mənbələrin təsnifidir. Bu məsələ də onomologiyanın bir sıra problemləri kimi diqqətdən kənarda qalmışdır. Afad Qurbanov onomastik mənbə anlayışını və təsnifini ətraflı şəkildə tədqiq etmiş və konkret nəticələrə gəlmişdir. Alim onomastik mənbələrin təsnifindən bəhs edərkən qeyd edir ki, bu mənbələr məzmununa, həcminə, yaranma tarixinə görə müxtəlifdir. Yaranma tarixinə görə onomastik mənbələri qədim və müasir mənbələrə bölən dilçi bu mənbələrin hər birinə adi konkret nümunələri də göstərmişdir. Onomastik mənbələrin mövcudluğuna görə təsnifindən danışarkən yazılı və şifahi mənbələri qeyd etmək lazımdır. Onomastik mənbələri təsnifinə görə digər bir növü isə nəşrə görədir. Bu növ mənbələrin iki qrupu mövcuddur:

- 1 Nəşr olunmuş forma
- 2 Əlyazması forması

Orjinallığına görə isə onomastik mənbələrin əsl və köçürmə forması mövcuddur. Onomastik vahidlərin məzmun və həcminə görə təsnif etdikdə isə kiçikhəcmli və böyükhəcmli mənbələr qrupunu qeyd etmək lazımdır. Afad müəllim onomastik mənbələrin təsnifi ilə yanaşı onların xarakteristikasından, onomastik mənbələr üzərində iş prinsiplərindən bəhs etmişdir. Onomastik mənbələrə qədim abidələri, yazılı ədəbiyyatı, şifahi ədəbiyyatı, aşıq ədəbiyyatını, qədim və müasir lüğətləri, dialekt və şivələri, tarixi sənədləri, arxiv materiallarını aid edə bilərik. Afad Qurbanov həmçinin həm yazılı, həm də yazılı mənbələrdən onomastik materialların toplanması qaydası, üsulları, prinsipləri haqqında da tədqiqat aparmış və konkret nəticələrə gəlmişdir. [33.s 81]

Afad Qurbanova qədər sistemli şəkildə araşdırılmamış onomologiya problemlərindən biri də onomologiyanın elmi-tədqiqat metodları məsələsidir. Onomastik vahidlərin elmi təhlilinin aşağı səviyyədə olmasının əsas səbəbi də məhz təhlil metodlarının təkmilləşdirilməməsi və konkret təhlil metodlarından

istifadə olunmamasıdır. Onomastik vahidlərin təhlilində istifadə olunan metodlarda daha çox təsvirçilik üstünlük təşkil edirdi. Alim onomastik tədqiqatın konkret metodlarını müəyyənləşdirərək onların hər birini ətraflı şəkildə şərh etmişdir. Onomastik tədqiqatın metodları sırasında təsviri metodun, tarixi metodun, müqayisəli metodun, üslubi metodun, kəmiyyət metodunun, areal metodunun adlarını çəkmiş və onların hər birinin mahiyyətini, istifadə edilmə məqamını və istifadə üsullarını qeyd etmişdir.[33.s 109]. Afad Qurbanov Azərbaycan onomastikasının qarşısında duran əsas problemlərdən biri olan onomastik lüğətlərin hazırlanması məsələsinə öz töhfəsini verərək, onomastik lüğətlərin digər lüğətlərdən fərqi, tərtibi prinsipləri və quruluşu haqqında fikirlərini şərh etmişdir. Azərbaycan dilində mövcud olan onomastik vahidlərə nəzər salsaq görürük ki, onlar daim leksik və semantik cəhətdən dəyişmişdir. Dilimizdəki onomastik vahidlər dilimizin müəyyən tələb və qanunlarına uyğun yaranır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, onomastik vahidlərin əlamətdar cəhətlərindən biri də onların milli dilin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməsidir.

Xüsusi adların ümumi adlardan yarandığı yazan Afad Qurbanov bu prosesin mürəkkəb bir dil hadisəsi olduğunu qeyd edir. Hər bir onomastik özünün yaranma tarixi ,yaranma üsulu vardır.

Xüsusi adların yaranmasından bəhs edərkən Afad müəllim onomastik vahidlərin 4 üsulla yaranığını qeyd edir.

1Leksik üsul

2 Semantik üsul

3Morfoloji üsul,

4Sintaktik üsul.

Ən qədim derivatoloji hadisə olan leksik yolla söz yaratma prosesində sözlər heç bir qrammatik vasitə olmadan dəyişir, xüsusi adlar ifadə edir. Onomastik vahidlərin yaranmasında geniş yayılmış bu söz yaratma üsulu daha çox antroponimlər və ktematonimlərdə , ən az isə toponim və hidronimlərdə özünü

göstərir. Semantik üsulla onomastik vahidlərin yaranmasından bəhs edərkən Afad Qurbanov qeyd edir ki, bu üsulda müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olan sözlər substantivləşərək xüsusi ad yaranır. Nümunə olaraq isə yaxşı-Yaxşı, tapdıq-Tadıq, qorxmaz –Qorxmaz kimi sözləri göstərək, semantik yolla onomastik vahidlərin yaranmasının əsas əlamətinin sözlərin bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçməsi olduğunu qeyd edir. Morfoloji üsulla onomastik vahidlərin yaranmasında isə şəkilçilər vasitəsilə yaranan vahidlər nəzərdə tutulur. Onomastik vahidlərin yaranmasında sonuncu üsul olaraq göstərilən sintaktik üsulda isə iki və daha çox sayda söz birləşərək yeni bir onomastik vahid yaradır. Bu üsulla onomastik vahidin yaranması dilimizdə mövcud olan xüsusi adların bütün qruplarında özünü göstərir.[34.s 317-335]

Ümumiyyətlə bu danılmaz bir faktdır ki, onomologiyanın nəzəri problemlərini, şöbələrini, onomastik vahidlərin yaranma üsullarını, dəyişməsinə, onomastik vahidlərin etimologiyasını, bu vahidlərin poetik və üslubi imkanlarını, orfoqrafik və orfoepik xüsusiyyətlərini ümumillikdə onomologiyayı özünü bir elm kimi heç bir dilçi Afad Qurbanova qədər onun kimi əhatəli, sistemli formada araşdırmamış, tədqiq etməmişdir. Afad müəllim onomastik vahidlərin hər bir qrupu haqqında ətraflı, sistemli şəkildə tədqiqat işləri aparmış, onların dildə işlənmə vəziyyəti, leksik- semantik, qrammatik xüsusiyyətlərini, bədii ədəbiyyatda işlənmə hallarını, yaranma yollarını konkret dil materialları üzərində göstərmişdir.

II.1 Afad Qurbanov və Azərbaycan antroponimləri

Onomastik leksikanın böyük bir hissəsi antroponimlərdən ibarətdir. Antroponim dedikdə şəxslə bağlı olan hər bir xüsusi ad nəzərdə tutulur. Şəxslə bağlı olan xüsusi adlara isə şəxs adları, familiyalar, ata adları, ləqəblər, titullar və təxəllüslər aiddir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində antroponimik kateqoriyaların iki formada - əsaslar və köməkçi adlar formasında işləndiyini qeyd edən Afad Qurbanov əsas adlara şəxsin adı, ata adı və familiyasını, köməkçi adlara isə ləqəb, titul və təxəllüsləri daxil etmişdir. Dilçi antroponimlərin növləri haqqında tədqiqat apararaq onları 2 növə bölür. Adi-real antroponimlər və qeyri-adi, bədii antroponimlər. Cəmiyyətdə işlədilən həqiqi adları real antroponim hesab edən Afad müəllim bədii məqsədlə ədəbiyyatda, folklorda işlənən antroponimləri isə qeyri-real, bədii antroponimlər adlandırır. Qeyri-real antroponimlərdən bəhs edərkən bu antroponimləri iki qrupa ayırır.

1 Uydurma ad

2 Əfsanəvi ad .

Uydurma adlardan daha çox bədii əsərlərdə, əfsanəvi adlar isə şifahi xalq ədəbiyyatında istifadə olunur. Antroponimlərin növlərindən bəhs edərkən Alim, real və bədii antroponimlərin həm fərqli, həm də oxşar cəhətlərini araşdırmış və hər iki qrup arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmişdir. Antroponimlərin növləri haqqında dilçiliyimizdə Afad Qurbanovdan fərqli bir bölgü Mədət Çobanova məxsusdur. Dilin inkişaf səviyyəsi ilə bağlı olaraq antroponimləri ədəbi və dialektal antroponimlər olaraq təsnif etmişdir. Bundan başqa fərdi və ümumi antroponimlər qrupunu qeyd edir. Mədət Çobanov fərdi antroponimlərə şəxsin adını, təxəllüsünü və ləqəbini, ümumi antroponimlərə isə ata adını, familiyanı və məhəlli-nəsli ləqəbi aid etmişdir. Antroponimləri bədiilik baxımından bədii və nəqli antroponimlərə bölən dilçi bədii antroponimlərin daha çox bədii mənə kəsb etdiyi halda nəqli antroponimlərin isə belə bir xüsusiyyətinin olmadığını vurğulayır. Son olaraq isə Mədət Çobanov

antroponimləri xalq arasında mövcudluğuna görə real və əfasənəvi olaraq iki qrupun adını çəkir. Şəxs adları antroponimlərin əsas hissəni təşkil edən kateqoriyadır. Afad Qurbanov şəxs adlarını sistemli şəkildə araşdırmış və onların bütün xüsusiyyətlərini şərh etmişdir. Şəxs adlarının xüsusiyyətləri haqda danışarkən dilçi onların əsas əlamətlərinin kişi və qadın adlarını bildirməli olduğunu qeyd etmiş və bu baxımdan şəxs adlarının 3 qrupun adını çəkmişdir.

1 Kişi adları

2 Qadın adları

3 Müştərək istifadə olunan adlar.

Afad müəllim hər 3 qrup adların xüsusiyyətlərini araşdıraraq dilimizdə mövcud olan konkret ad nümunələrini göstərmişdir. Həm qadın, həm kişi üçün adların müştərək istifadəsi dildə dolaşıqlıq yaratdığı üçün dilçi belə adların istifadəsinin xoşagəlməz hal olduğunu qənaətinə gəlir. Həmçinin şəxs adlarının fonetik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən səs artımı, səs dəyişimi, heca tərkibi kimi məsələlərə toxunaraq dilimizdəki şəxs adlarının heca tərkibi baxımından bir neçə qrupun adını çəkir. Birhecalı, ikihecalı, üçhecalı, dördhecalı və çoxhecalı şəxs adları. Afad müəllim şəxs adlarının leksik xüsusiyyətlərindən danışarkən isə onları tərkibinə görə iki yerə bölmüşdür:

1 Təksözlü şəxs adları

2 Çoxsözlü şəxs adları.

Lalə, Səbinə, Arif, Sevinc kimi adları təksözlü, Məmmədağa, Bağdagül, Qızxanım kimi adları isə çoxsözlü adlara nümunə göstərə bilərik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təksözlü adlar daha çox qadın adlarında, çoxsözlülük isə daha çox kişi adlarında özünü göstərir. Dilçi adların leksik xüsusiyyətləri ilə bağlı tədqiqatlarında çoxsözlü adların tərəflərinin daha çox hansı vahidlərdən ibarət olduğunu da araşdırmış və konkret nəticələr əldə etmişdir. Həmin leksik vahidlərə isə gül, hacı, ağa, bəy, mir, mirzə kimi sözləri nümunə olaraq göstərmək

olar.

Şəxs adların leksik xüsusiyyətləri haqqında tədqiqat aparmış Adil Bağirovun fikirləri də Afad Qurbanovun fikirləri üst-üstə düşür. Şəxs adlarının morfoloji xüsusiyyətlərini tədqiq edən Afad Qurbanov onların daha çox hansı nitq hissələrindən yaranması məsələsindən bəhs etmişdir. Dilçinin fikrincə dilimizdə mövcud olan şəxs adlarını hansı nitq hissəsindən yaranması baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik.

1 İsimdən yaranmış şəxs adları-belə şəxs adlarına nümunə olaraq Lalə, Nərgiz, Yasəmən, İlham, Vüsal və.s adları nümunə göstərmə bilərik.

2 Sifətdən yaranmış şəxs adları- bu şəxs adlarına Yaxşı, Bəyaz, Ballı, Qara kimi adları misal göstərmək olar.

3 Feildən yaranmış şəxs adları-Elsevər, Dursun, Ocaqverdi, Yetər kimi adlar feildən yaranmış şəxs adlarıdır.

4 Zərfdən yaranmış şəxs adları -dilimizdə zərfdən yaranmış şəxs adları sayca azlıq təşkil edir. Belə adlara nümunə olaraq İnşallah, Afərin, Səhər kimi adları deyə bilərik.

Şəxs adlarının xüsusiyyətlərinin bəhs edərkən dilçinin qeyd etdiyi başqa bir məqam isə şəxs adlarının tam və natamam olmasıdır. Leksik və qrammatik tərkibində heç bir yarımçılıq olmayan adları tam adlar adlandıran Afad müəllim, Kamal, Vaqif, Səbinə, Dilşad kimi adları tam adlara nümunə göstərmişdir. Öz formasını dəyişərək yarımçıq hala düşən adlar isə natamam adlar hesab olunur. Belə adlara nümunə olaraq Səbiş, Diliş, İbiş, Kamış kimi adları demək olar. Natamam adlara həmçinin yarımçıq yə və elliptik adlar da deyilir. Afad Qurbanovun fikrincə dildə belə adların istifadəsi düzgün deyil.[34. s 41]

Adların əmələ gəldiyi nitq hissələri ilə bağlı daha bir bölgü isə Mədət Çobanova məxsusdur. Onun bölgüsü Afad müəllimin bölgüsündən bir qədər fərqlənir. Beləki M.Çobanov hansı nitq hissəsindən əmələ gəldiyi baxımından antroponimləri iki qrupa bölüb. İsimlərdən yaranan antroponimlər və ayrı-ayrı nitq hissələrinin konversiyası əsasında yaranan antroponimlər. Nitq hissələrinin konversiyası ilə yaranan antroponimlərin özlərinin də bir neçə qrupuna

bölmüşdür. Sifətin substantivləşməsi ilə yarananlar, feillərin substantivləşməsi ilə yarananlar, zərflərin substantivləşməsi ilə yarananlar, sayların substantivləşməsi ilə yarananalar, nidaların substantivləşməsi yolu ilə əmələ gələnlər.[15.s 223]

Afad müəllim İnşallah, Afərin, Maşallah kimi adları zərfdən yaranan şəxs adları hesab etdiyi halda Mədət Çobanov bu adları nidaların substantivləşməsi nəticəsində yaranmış şəxs adları hesab edir. Fikirimcə bu şəxs adlarını nidalardan yox, zərflərdən yaranmış ad olması daha doğru fikirdir. Şəxs adları ilə bağlı məsələrdən biri də onların leksik mənalara ilə bağlıdır. Bu barədə dilçilər arasında mövcud fikirlər müxtəlifdir. Bəzi dilçilər şəxs adlarının leksik mənasının olmadığını, bəzi dilçilər isə leksik mənasının olmasının tərəfdarıdırlar. Afad Qurbanov şəxs adlarında leksik mənanın mövcud olması fikrinin tərəfdarıdır. Dildə mövcud olan hər bir şəxs adının özünəməxsus mənasının olduğunu yazan Afad müəllim mənə əsasına görə şəxs adlarını tədqiq etmiş və hər bir qrup haqqında fikirlərini ətraflı şəkildə şərh etmişdir. Dilçi şəxs adlarının mənə əsasına görə qruplarından biri olaraq etnoantroponimləri qeyd edir. Etnoantroponimlər xalq və nəsil adlarından yaranmış şəxs adları qrupudur. Digər bir qrup adları isə topoantroponimlərdir. Bu şəxs adları yer adları ilə əlaqəli olanlardır. Şəxs adlarının başqa bir qrupu hidroantroponimlərdir. Adını qeyd etdiyimiz qruplarla yanaşı Afad müəllim həmçinin mənə əsasına görə şəxs adlarının aşağıdakı qruplarını qeyd etmişdir.

1 Fitoantroponimlər

2 Kosmonimlər

3 Heyvan adları

4 Quş adları

5 Meyvə adları

6 Xüsusi əşya adları ilə

7 Daş-qaş adları ilə

8 Dini

9Qohumluq

10Ailənin istəkləri

11 Vaxt anlayışları ilə əlaqəli

12Təbiət hadisələri ilə bağlı olaraq formalaşan.

Afad Qurbanov şəxs adlarının leksik mənası ilə yanaşı onların anpeyativ mənaları ilə də bağlı tədqiqat aparmış və dilimizdəki bir çox şəxs adlarının apelyativ mənalarını izah etmişdir. Afad müəllimin şəxs adları ilə bağlı öz töhfəsini verdiyi məsələlərdən biri də advermə ənənəsidir. Dilimizdə mövcud olan advermə ənənələrini, xüsusiyyətlərini araşdıran dilçi mövcud advermə ənənələri bağlı maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. O, dilimizdə olan advermə ənənələrini belə qruplaşdırır:

1Mənaya görə advermə

2Xatirə ad vermək ənənəsi

3 Uşağa qohum adının verilməsi

4 Qız uşağının dünyaya gəlməsinə etiraz olaraq ad verilməsi

5Ailədə dünyasını dəyişmiş uşaqdan sonra doğulan körpəyə qalmaq, durmaq anlayışlı adların verilməsi

6 Qafiyəli ad verilməsi ənənəsi.

Antroponimlərə daxil olan ad qruplarından biri də ata adıdır. Bu ad qrupunu tədqiq etmiş Afad Qurbanov ata adlarını iki qrupa bölmüşdür.

1Rəsmi ata adı

2 Ləqəbi ata adı.

Rəsmi ata adları şəxs adlarından yarandığı halda, ləqəbi adlar ləbəqlərdən yaranır. Ləqəbi ata adına bədii əsərlərdə, xalq danışığı dilində rast gələ bilərik. Nümunə olaraq isə Qurd oğlu Əli, Qıç oğlu Allahverdi, Xoruz oğlu Nadir kimi adları deyə bilərik. Afad müəllim ata adların tarixən işlənmə vəziyyəti ilə dəbağlı geniş araşdırma aparmışdır.

Əsas adlar kateqoriyasına daxil olan qrupdan biri də fəmilialardır. Fəmiləya anlayışını, onun işlənmə tarixini və vəziyyətini sistemli şəkildə araşdırmış Afad

Qurbanov işləklilik dərəcəsinə görə onların iki qrupunun adını qeyd etmişdir.

1 Məhsuldar fəmilialar

2 Qeyri-məhsuldar fəmilialar.

Məhsuldar fəmilialar dilimizdə qeyri-məhsuldar fəmilialara nisbətən daha çox istifadə edilən qrupdur. Dilimizdə mövcud olan həm kişi, həm də qadın fəmilialarının yaranmasını ətraflı şəkildə araşdıraraq öz fikirlərini nümunələr əsasında şərh etmişdir. Kişi fəmilialarının yaranmasında iştirak edən vasitələr sırasında -lı, -li, -lu, -lü şəkilçilərini göstərmişdir. Nümunə olaraq Məmmədli, Həsənli, Cabbarlı, Abbaslı kimi fəmiliaları qeyd edə bilərik. Bu şəkilçilər arasında -lı daha məhsuldar şəkildə istifadə olunur. Fəmiliaların yaranmasında iştirak edən daha bir şəkilçi isə -zadə şəkilçisidir. Bu şəkilçi fəmiya yaradılmasında geniş istifadə olunan vasitələr sırasındadır. Qasımzadə, Tağızadə, Məmmədzadə, Həsənzadə kimi fəmilialar bu şəkilçi vasitəsilə yaranmışdır. Kişi fəmilialarının yaranmasında dilimizdə geniş istifadə olunan şəkilçilər sırasında -ov, yev şəkiləri də var. Bu şəkilçi ilə yaranmış çoxlu sayda kişi fəmilialar mövcuddur. Kişi fəmilialarının yaranmasında qeyri-məhsuldar şəkildə istifadə olunan şəkilçilərdən biri də -ski şəkilçisidir. Dilimizdə mövcud olan qadın fəmilialarının yaradılmasında demək olar ki, kişi fəmilialarının yaranmasında iştirak edən ünsürlər ortaq işlənir. Lakin bəzi şəkilçilərdə müəyyən fərqlər özünü göstərir. Məsələn kişi fəmiyasının düzəlməsində iştirak edən -ov, -yev, -ski şəkilçilərinin sonununa -a, -ya ünsürü əlavə olunur.

Afad Qurbanov fəmiliaların xüsusiyyətlərini araşdırarkən onların semantikasını da diqqətdən kənarda qoymayaraq tədqiq etmişdir. Məlumdur ki, dilimizdə mövcud olan hər bir fəmiyanın özünəməxsus semantikasi var. Dilçi fəmiliaları təsnif edərkən onların 9 qrupunu müəyyənləşdirmişdir. Bu qruplardan biri rəsmi şəxs adlarından yaranan fəmilialar qrupdur. Dilimizdə fəmiliaların əksəriyyəti məhz şəxs adlarından yaranmış fəmilialardır. Fəmiliaların təsnifi ilə bağlı araşdırma aparmış dilçilərin bölgüsünə baxsaq hamsında bu qrup fəmiliaların adı çəkilir. Dilimizdə fəmiliaların digər bir

qrupu isə etnonimlər əsasında yaranmış familiyalardır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, etnofamiliyaların sayı olduqca azdır. Familiyaların semantik təsnifində yer alan qruplardan biri də yer adları yəni toponimlərlə bağlı olaraq yaranan familiyalardır. Topofamiliyaların da sayı etnofamiliyalar kimi azdır. Familiyalar arasında ən qeyri -məhsuldar olan qrup hidronimlərdən yaranan hidrofamiliyalardır. Digər bir semantik qrup isə zoonimlərdən yaranmış familiyalar qrupudur. Səma cisimlərinin adları ilə bağlı olaraq yaranmış familiyalar isə kosmofamiliyalardır. Dilimizdə sayca azlıq təşkil familiya qruplarından biri də hər hansı bir peşə və sənətlə bağlı yaranmış familiyalardır. Az olsa ləqəblərdən yaranmış familiyalara da təsadüf olunur. Son olaraq isə qeyri-rəsmi adlardan yaranmış familiyaların adını çəkmək lazımdır. Əsas adlar qrupuna ad, familiya, ata adı daxil idisə köməkçi adlara isə ləqəb, titul və təxəllüslər daxildir. Köməkçi adlar qrupunda xalq danışığı dilində təxəllüs və titula nisbətən ləqəblər daha geniş istifadə olunur. Özünəməxsus xüsusiyyətləri, əlamətləri olan ləqəblər dilçiliyimizdəki vacib məsələlərdən biridir. Ləqəb termininə sinonim olaraq bəzən ayama sözü də işlədilir. Dilimizdə bəzən ləqəb və təxəllüs bir-biri ilə qarışdırılır. Afad Qurbanov bu məsələyə aydınlıq gətirərək qeyd edir ki, ləqəb termini işlənmə yerindən aslı olmadan ləqəb mənasını ifadə etməli və təxəllüslə qarışdırılmamalıdır. Ləqəblə şəxs adı arasındakı fərqlərə aydınlıq gətirən dilçi yazır ki, hər bir insanın adı olduğu halda ləqəbi olmur. Ləqəb insanlara onların hər hansısa bir xüsusiyyətə, xarakterinə uyğun olaraq verilir. Ləqəblə şəxs adı arasında daha bir isə ad insana onun valdeynləri, qohumları tərəfindən verilir. Ləqəb isə onun sahibinə əhatəsində olduğu insanlar verir. Ləqəb həm mənfi, həm də müsbət mənada ola bilər. Ləqəblərdən bəddi əsərlərdə də çox geniş istifadə edilir. Yazıçı hər hansısa bir surəti daha canlı yaratmaq üçün və onun hər hansısa bir xüsusiyyətini diqqətə çatdırmaq üçün müxtəlif ləqəblərdən istifadə edir. Ləqəbdən adları eyni olan iki insanı bir-birindən fərqləndirmək üçün də istifadə edilir. Ləqəblərin dilimizdə istifadə tarixini də araşdıran Afad müəllim öz fikirlərini xalq

dastanlarımız və nağıllarımızdan olan nümunələrlə aydın şəkildə ifadə etmişdir. Afad Qurbanov ləqəblər haqqında belə bir tezis irəli sürmüşdür ki, ləqəblər köməkçi ada daxil olsalar da insanın müəyyən əlamətini ifadə etmək baxımından şəxs adından daha canlı səslənir. Şəxs adları insanın daxili və xarici təbiəti barədə heç bir işarə bildirmədiyi halda, ləqəb insanın hər hansısa bir daxili və ya xarici əlamətini ifadə edir.[34.s 84]

Ləqəblərin növləri barədə araşdırma aparan Afad Qurbanov fərdi ləqəblər, ailə və nəslə ləqəblər, kişi və qadın ləqəblərinin adını çəkmişdir. Tək bir insana verilən ləqəblər fərdi ləqəblərdir. Ailə və nəslə ləqəblər bütöv bir ailəni, nəslə adlandıran ləqəblərdir. Məsələn, Zərgərlər, Dəmirçilər, Səbətçilər və.s. Dilimizdəki ləqəblərin bir hissəsi yalnız qadınlara, bir qismi isə kişilərə verilir. Kişilərə verilən ləqəblərə nümunə olaraq Maşənnik Əhməd, Səldat Nəcəf, Dəli Domrul, Dəvə Muxtar kimi ləqəbləri, qadına verilən ləqəblərə isə Qazı Sara, Dəmdik Fatma, Dilavər Sona, Qoçu Xeyransa və .s kimi ləqəbləri qeyd edə bilərik. Dilimizdə kişi ləqəbləri say etibarilə ilə qadın ləqəblərindən daha çoxdur. Həmçinin dilimizdə həm qadın, həm də kişilər üçün istifadə olunan ləqəblər də mövcuddur. Qara və Çopur ləqəbləri belə ləqəblər sırasındadır. Dilimizdə mövcud olan ləqəblərin bir qismi mənfi, bir qismi isə müsbət mənada işlənir. Bu baxımdan ləqəblərin iki qrupunu qeyd etmək lazımdır.

1 Müsbət mənada işlənən ləqəblər. Cəsarət, əməksevərlik, igidlik ifadə edən belə ləqəblərə nümunə olaraq Qaçaq Nəbi, Qoç Koroğlu, Dəmirçi Musa kimi ləqəbləri qeyd edə bilərik.

2 Mənfi mənada işlənən ləqəblər. Həm xalq danışığı dilində, həm də bədii ədəbiyyatda insanların mənfi xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün istifadə olunan ləqəblərdir. Bəli Mehdi, İnek Bayram, Öküz Həsən, Tülkü Abdulla kimi nümunələrdə mənfi ləqəblər işlənmişdir.

Ləqəbləri semantik cəhətdən tədqiq edən Afad Qurbanov onların bir neçə qrupunun adını çəkmişdir.

1 İnsanın zahiri görünüşünü əks etdirən ləqəblər - bu ləqəblər özü də bir neçə

qrupdan ibarətdir.

a. Boy- buxuna işarə edən ləqəblər. Məsələn, Gödək Əhməd, Pişik Rza, Cırtan Salman, Cumbulu Rəşid, Dağ Ələsgər və.s

b Köklüyü və yaxud arıqlığı ifadə edən ləqəblər. Məsələn, Gombul Mərdan, Yoğun Qulam, Fil Balaxanım, Dəvə Məmməd, Quru Tağə və.s

c Fiziki qüsuru ifadə edən ləqəblər. Məsələn, Çəpgöz İsrail, Topal Həsən, Çopur Nənəqız, Çapıq Əhməd və.s

ç İnsanın bədən və yaxud saçının rəngini bildən ləqəblər. Məsələn, Qara Məmməd, Qaraca Fatma, Sarı Məlik, Qaaraca Çoban və.s

d İnsanın bədən üzvlərinin qeyri-mütənasibliyini bildirən ləqəblər. Məsələn, Sivrisaqqal Murtuz, Dazbaş Talıbxan, Burun Nəsrəddin, Üçdodaq Zeynəb və.s

2. Xarakteri və əxlaq keyfiyyətləri bildirən ləqəblər. Belə ləqəblər insanda olan mənfi yaxud da müsbət xüsusiyyətləri ifadə edir. Bu xüsusiyyətlərə həm mənfi, həm də müsbət xüsusiyyətlər daxil olduğu üçün onları ayrı-ayrı qruplaşdırmaq lazımdır.

a Hiyləgərliyi, tənbelliyi, yaltaqlığı ifadə edən ləqəblər. Şeytan Müseyib, Tülkü Alı, Bıç Qulu, Təlxək Səməd və.s

b Xəsisliyi bildirən ləqəblər. İlənqırخان Əhməd, Pişiksatan Qasım və.s

c Arsızlığı, yalançılığı, qəddarlığı ifadə edən ləqəblər. Yalançı Heydər, Girdik Həsən, Lağlağı Abbas, Danqır Yusif və.s

ç Namərdliyi, dalaşqanlılığı, maymaqlığı ifadə edən ləqəblər. Maymaq Qulu, Xoruzoğlu, Toyuqoğlu və.s

d Qadınlara aid olan ifadələrin kişilərə, kişilərə aid olanların isə qadınlara ləqəb kimi verilməsi. Erkək Fatma, Qız Mirzə, Gəlin Abbas və.s

3 Sosial iqtisadi vəziyyəti bildirən ləqəblər. Belə ləqəblər şəxsin cəmiyyətdəki mövqeyi, vəziyyəti ilə əlaqədar olan ləqəblərdir. Məsələn, Kefli İsgəndər, Qonaqcıl Qumru, Bekara Mürşüd və.s

4 Şəxsin özünün doğulduğu yeri və yaxud ata-baba yerini göstərən ləqəblər. Belə ləqəblər bəzən təxəllüslərlə qarışdırılır. Lakin bu iki qrup arasındakı fərqə

diqqət etmək lazımdır. Ləqəblər şəxs adlarından əvvəl gəldiyi halda , təxəllüslər şəxs adlarından sonra işlənir. Məsələn, Uzundərəli Hüseyn, Cıvli Xanməmməd və.s kimi nümunələrdə ləqəblərdən istifadə olunmuşdur. Qafar Gəncəli, Bilal Şəkili kimi nümunələrdə isə təxəllüslərdən istifadə edilmişdir. Şəxsin doğulduğu yerlə bağlı olan ləqəbləri topoləqəb də adlandırırlar bilərik.

5 Şəxsin vəzifəsini, peşəsini və sənətini göstərən ləqəblər. İnsanların məşğuliyyəti ilə bağlı olaraq formalaşan belə ləqəblərə nümunə olaraq Cında Ələsgər, Vəkil Xəlil, Zərgər Hüseyn kimi ləqəbləri deyərək bilərik.

6 Nitqin əlamətini bildirən ləqəblər. Müəyyən bir insanın nitqində mövcud olan fizioloji qüsurları ifadə edən bu qrup ləqəblərə Fış-fış Əhməd, Pəltək Pəri, Tın-tın Nəsib kimi nümunələri qeyd edə bilərik.

7 İnsanın mənsub olduğu xalqı, milləti bildirən ləqəblər. Etnonimlər əsasında yaranan bu qrup ləqəbləri etnoləqəb də adlandırırlar. Özbək Rəşid, Kürd Hüseyn, Tat Abbas, Ərəb Xeyrulla kimi nümunələrdə etnoləqəblərdən istifadə edilmişdir.

8 İnsanın yerişi, duruşu, baxışı və.s hərəkətləri ifadə edən ləqəblər. Belə ləqəblərə Yorğa Mehdi, Mat Həməzə, Qıyqacı Afət kimi nümunələri qeyd edə bilərik.

9 Dini anlayışları bildirən ləqəblər. Dini anlayış ifadə edən sözlər əsasında yaranmış bu ləqəblərə Məşədi Sadıq, Molla Əkbər, Hacı Şaban kimi nümunələri qeyd edə bilərik.

10 Alınma sözlərdən formalaşan və müxtəlif mənalar ifadə edən ləqəblər. Veteran Kərim, Komsomol Əhməd, Budilnik Tapdıq, Partizan Heydər kimi nümunələrdə işlənən ləqəblər məhz bu qrupa daxildir.[34.s 93]

Dilçiliyimizdə ləqəblərin təsnifi barədə Afad Qurbanovun bölgüsündən fərqli bölgüləri də görə bilərik. Musa Adilov və Aydın Paşayevin də bölgüsü belə bölgülərdən biridir. Onlar "Azərbaycan onomastikası" kitabında ləqəblərdən bəhs edərkən onların iki formada işlədiyini qeyd etmişdir.

1 Əsl adlar olmadan işlənən ləqəblər

2 Əsl adlarla işlənən ləqəblər.

Şəxs adını əvəz edərək onun yerində yerində işlənən ləqəblər əsl adlarsız işlənən ləqəblərdir. Belə ləqəblərə nümunə olaraq Koroğlu, Məcnun, Qərib kimi nümunələri deyə bilərik. Əsl adlarla birlikdə istifadə olunan ləqəbləri isə 3 qrupa bölmək olar.

1 Əsil şəxs adlarından əvvəl işlənənlər

2 Əsil şəxs adlarından sonra işlənənlər

3 Əsil şəxs adlarından əvvəl və sonra işlənən ləqəblər.

Ləqəblər Aşıq Qurban, Gödək Məmməd, Suçu Əhməd kimi nümunələrdə şəxs adlarından əvvəl, Məhəmməd Harami, Bəhlul Danəndə, Bəhram Gur kimi nümunələrdə şəxs adlarından sonra, at ağızlı Aruz Qoca, ağacda yatan Pəri Qarı kimi nümunələrdə isə əvvəl və sonra işlənmişdir. Musa Adilov və Aydın Paşayev qeyd edirlər ki, ləqəbləri leksik-qrammatik xüsusiyyətlərindən başqa 3 prinsipə görə təsnif etmək lazımdır.

1 Ləqəblərin funksiyası və məna xüsusiyyətlərinə görə təsnifi

2 Ləqəblərin bir və ya bir neçə şəxsə aid olmasına görə təsnifi

3 Ləqəblərin şəxslə əlaqəsinə görə təsnifi.

Dilçilər ləqəblərin funksiyası və məna xüsusiyyətlərinə dair təsnifindən danışarkən iki növünün adını çəkir.

Səciyyələndirici ləqəblər

Təsviri ləqəblər.

Səciyyələndirici ləqəblərin şəxsin mənfi xüsusiyyəti ilə bağlı olan ləqəblər və şəxsin müsbət xüsusiyyəti ilə bağlı olan ləqəblər olmaqla iki qrupu mövcuddur. İnsanın xarici görünüşü, temperamenti, peşəsi, xarakteri ilə bağlı olan ləqəblər isə təsviri ləqəblər qrupuna daxildir. Ləqəblərin bir və bir neçə şəxsə adi olmasına görə təsnifində isə M.Adilov və A.Paşayev iki növ ləqəbin olduğunu qeyd edir.

1 Fərdi ləqəblər- bir şəxsə aid olan ləqəblər

2 Kollektiv ləqəblər- iki və daha çox insandan ibarət qruplara verilən bu ləqəblərin iki növü mövcuddur: Ailə-nəsli ləqəblər və kollektiv ləqəblər. Ailə-nəsli ləqəblər ailənin sadəcə bir üzvünə deyil, bütölkədə nəslin üzvlərinə aid olan ləqəblərdir. Məsələn Ağpapaqlılar, Qarapapaqlar, Kömürçülər kimi ləqəblər ailə-nəsli ləqəblərdir. Kollektiv ləqəblər isə aralarında qohumluq əlaqəsi olmyan insan qruplarına verilən ləqəblərdir. Nümunə olaraq isə bolşeviklər, qırmızılar, ağlar kimi ləqəbləri qeyd edə bilərik. Ləqəblərin şəxslə əlaqəsinin təsnifi haqqında danışarkən isə M. Adilov və A. Paşayev ləqəblərin bir neçə qrupunun adını çəkmişdir.

1 Şəxsin xarici görünüşü ilə bağlı olan ləqəblər qrupu- Diş Nənəxannım, Cumbulu Xudaverdi Göy Əli, Sarı Kərəm kimi nümunələr bu qrupa daxil olan ləqəblər sırasındadır.

2 Şəxsin fizioloji və psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlı olan ləqəblər-bu ləqəblər qrupuna Naxoş Məmməd, Dəli Murtuza, Tərs Xıdır, Darqursağ İbrahim kimi nümunələri qeyd edə bilərik.

3 Şəxsin peşəsi, sənəti, vəzifəsi ilə bağlı olan ləqəblər -Ovçu Piri, Şair Abbas, Sədr Musa, Təftiş Əli kimi nümunələr bu qrupa daxil olan ləqəblərdəndir.

4 Şəxsin igidliyi, qəhrəmanlığı ilə bağlı ləqəblər- bu qrupa Qaçaq Nəbi, Dəli Dondar, Qatır Məmməd, Tozqoparan ləqəblərini nümunə göstərə bilərik.

5 Müəyyən hadisə ilə əlaqəli olan ləqəblər-Sonsuz Sona, Düşük Mələk, Altıaylıq Vəli bu qrupa daxil olan ləqəblərdəndir.

6 Şəxsin milliyyəti, doğulduğu və ya yaşadığı yerə bağlı olan ləqəblər -Ərəb Musa, Kürdoğlu, Rus Şəmi ləqəbləri nümunə olaraq qeyd edə bilərik.

7 Şəxsin qohumluq münasibəti ilə bağlı olan ləqəblər-Baba Mehralı, Nənə Mehralı, Kürkçü oğlu Əhməd kimi nümunələr bu qrupa daxildir.

8 Şəxslə əlaqəsi bilinməyən ləqəblər-Hapuş Məmmədəli, Formasyon Rüstəm, Qanqal Fərzalı kimi nümunələrdə ləqəblə şəxs arasındakı əlaqə bəlli deyildir.[1]

Ləqəblərin təsnifi ilə bağlı daha bir fərqli bölgü Mədət Çobanova məxsusdur. O , ləqəblər haqqında danışarkən onların 3 qrupunu qeyd etmişdir.

Fərdi -şəxsi ləqəb

Ailə-nəslə ləqəb

Məhəlli-kollektiv ləqəb.

Tək bir insana məxsus olan fərdi ləqəblərin xüsusiyyətlərindən danışarkən M.Çobanov bu ləqəblərin 7 qrupunun olduğunu qeyd etmişdir.

1 İnsanın zahirə görünüşünə görə verilən ləqəblər

2 Əxlaq və xarakter xüsusiyyətləri ilə əlaqəli verilən ləqəblər

3 Sənət, peşə və ictimai vəziyyətlə bağlı olaraq verilən ləqəblər

4 Fiziki qüsurları olan insanlara verilən ləqəblər

5 Yaşadığı yerə görə verilən ləqəblər

6 Ailəvi münasibətlərə görə verilən ləqəblər

7 Vəzifələrə görə verilən ləqəblər.[15.s 207]

A.Paşayev insanlara verilən ləqəblərin istifadəsinə görə daimi və yaxud müvəqqəti olduğunu qeyd edir. Müvəqqəti ləqəblər daha çox uşaqlıq dövründə verilir və müəyyən bir zaman keçdikdən sonra yavaş-yavaş unudulur. Daimi ləqəblər isə belə deyildir.[55.s67]

Qeyd etdiyimiz bölgülərə nəzər salsaq görürük ki, ləqəblərin təsnifi haqqında ən geniş və ətraflı bölgü məhz Afad Qurbanovun bölgüsüdür. Ləqəblərin quruluşca növləri haqqında da tədqiqat aparmış Afad müəllim onların quruluşca iki növünün olduğunu qeyd etmişdir. Sadə və mürəkkəb ləqəblər. Sadə ləqəblər bir sözdən, mürəkkəb ləqəblər isə iki sözdən ibarət olur. Ləqəblərin quruluşca növləri yanaşı dilçi həmçinin dilimizdə mövcud olan ləqəblərin xüsusiyyətləri haqqında da öz fikirlərini şərh etmişdir. Ləqəblərin xüsusiyyətindən danışarkən ilk öncə onun şəxs adlarından əvvəl işlənməsini qeyd edir. Ləqəblərin daha bir xüsusiyyəti isə bəzən şəxs adlarını əvəz edərək onun yerində işlənməsidir. Bu kateqoriyaya daxil olan sözlərin digər bir xüsusiyyəti isə ondan ibarətdir ki, səs təqlidi sözlər geniş şəkildə istifadə olunur. Belə ləqəblərə Part-part İbrahim, Cırta-cırt Hüseyin, Qur-qur Zeynəb kimi nümunələri qeyd edə bilərik[34. s 101] Ləqəblər həm danışq dilində, həm də bədii ədəbiyyatda çox geniş şəkildə

istifadə olunan bir kateqoriyadır.

Antroponimlərə daxil olan kateqoriyalardan biri də təxəllüslərdir. Ərəb mənşəli söz olan təxəllüs iki mənada istifadə olunur. Birinci mənası qurtarma, olma, ikinci mənası isə yazıçıların, şairlərin özləri üçün götürdükleri ad. [19] Onomologiyada öyrəniləcək təxəllüs termini onun ikinci mənasına ,yəni şairlərin, yazıçıların, sənət adamlarının özlərinə götürdükleri adları ifadə edir. Təxəllüsləri sistemli şəkildə tədqiq edən Afad Qurbanov onların iki yolla yarandığını vurğulayır.

1 Yaradıcı şəxsiyyətlər mənsub olduqları dilin leksikası əsasında özlərinə münasib söz seçərək xüsusiləşdirərkən təxəllüsə çevirirlər. Belə təxəllüslərə Nəsimi, Vaqif, Füzuli, Müşfiq kimi təxəllüsləri nümunə olaraq qeyd edə bilərik.

2 Təxəllüslərin yaradıcı şəxsiyyətlərə başqası tərəfindən verilməsi nəticəsində yaranması. Bu təxəllüslərə Əfzələddin Xəqanın təxəllüsünü nümunə olaraq deyə bilərik. Xəqani təxəllüsü ona öz müəllimi tərəfindən verilmişdir.[34.s105] Təxəllüslərin yaranmasında üç əsas cəhət var.

1 Təxəllüslərin yaranmasında özünü göstərən birinci cəhət onun şəxsiyyəti qorumaq üçün verilməsidir. Belə təxəllüslər gizli təxəllüslər də adlanır. Bu təxəllüslər daha inqilabçılarla, satirik üslubda yazan yazıçılarla bağlı olur. Dahi sənətkarımız Mirzə Ələkbər Sabir məhz belə təxəllüslərdən istifadə edən şəxsiyyətlər sırasındadır.

2 Təxəllüslərin yaranmasında ikinci cəhət isə parlaq istedadla malik olan sənətkarlar özlərini dərk etmiş, sənət zirvəsinə qalxmaq məqamında özlərinə təxəllüslər seçməsidir. Nizami, Füzuli, Vaqif kimi təxəllüslər məhz belə təxəllüslərdəndir.

3 Təxəllüslərin yaranmasında üçüncü cəhət isə sənət meydanında şeir, hekayə yazan gənclərin özlərini tanıtmak üçün təmtəraqlı, pafoslu təxəllüslər seçməsidir. Belə təxəllüslər çox vaxt tezliklə unudulur.[34.s 107]

Təxəllüslərdən yalnız söz sənətkarları istifadə etmir. Başqa sahələrdə fəaliyyət

göstərən şəxsiyyətlərdə təxəllüslərdən istifadə bilər. Bu baxımdan təxəllüslərin müxtəlif növləri vardır. Afad Qurbanov təxəllüslərin növlərindən danışarkən onları 4 əsas xüsusiyyətinə görə qruplaşdırır.

1 Təxəllüs daşıyanların fəaliyyət sahələrinin xarakterinə görə

2 Təxəllüslərin işlənmə müddətinə görə

3 Ədəbi təxəllüs seçməyin prinsiplərinə görə

4 Təxəllüslərin işləklik dərəcəsinə görə

Təxəllüs daşıyanların fəaliyyət sahəsinin xarakterinə görə Afad müəllim təxəllüslərin 2 növünün adını çəkmişdir.

1 Ədəbi təxəllüslər- belə təxəllüsləri söz sənətkarları istifadə edir.

2 Digər təxəllüslər.

İşləmə müddətinə görə təxəllüslərin 2 növü vardır.

1 Daimi təxəllüslər

2 Müvəqqəti təxəllüslər.

Müvəqqəti təxəllüslərə nümunə olaraq dahi söz sənətkarımız Mirzə Ələkbər Sabirin "Molla Nəsrəddin" jurnalında çıxış etdiyi gizli imzaları olan Ağlar, Güləyən, Hop-hop, Qarınqulu kimi təxəllüslərin adını çəkə bilərik. Sabir isə dahi sənətkarımızın daimi təxəllüsüdür. Afad Qurbanov ədəbi təxəllüslərin seçməyin prinsiplərini də ətraflı şərh etmişdir. İşləklik dərəcəsinə görə isə Afad Qurbanov təxəllüsləri iki qrupa bölmüşdür.

Ancaq bir şəxsə məxsus təxəllüslər

Bir neçə şəxsə verilən təxəllüslər.

Nizami, Füzuli, Vaqif, Vurğun, Nəsimi təxəllüslər ancaq bir şəxsə məxsus olan təxəllüslərə nümunədir. Bir neçə şəxsə məxsus olan təxəllüslərə nümunə olaraq isə Lağlağı və Mozalan təxəllüslərini nümunə göstərə bilərik. Bu təxəllüslərdən Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nəmanzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Salman Mümtaz kimi sənətkarlar istifadə etmişdir.

Dilçiliyimizdə təxəllüslərin təsnifi ilə bağlı bir sıra bölgü mövcuddur. Belə bölgülərdən biri də Z.Sadıqova məxsusdur. O təxəllüslərin iki növünün

olduğunu qeyd etmişdir.

Siyasi təxəllüslər

Ədəbi təxəllüslər [58.s 76]

Fikirimcə Z.Sadıqovun bu bölgüsünü doğru hesab etməz olmaz. Çünki dilimizdə mövcud olan bütün təxəllüslər siyasi və yaxud ədəbi xarakter daşımır. Bir insanın təxəllüsünə baxmaqla biz onun hansı fəaliyyət sahəsinə mənsub olduğunu bilə bilmərik. Buna görə də təxəllüslərin siyasi və ədəbi olaraq iki növə ayrılması fikrimcə doğru bölgü deyil. Təxəllüslərin işlənmə baxımından təsnif edən H.Həsənov onların iki növünü qeyd etmişdir.

Familiyaya çevrilən təxəllüslər

Gizli imza səciyyəli təxəllüslər [23.s 76]

Afad Qurbanov təxəllüslərin məna qrupları haqqında da geniş tədqiqat aparmışdır. O, təxəllüslərin semantik qrupları haqqında danışarkən aşağıdakı qrupları qeyd etmişdir.

1 Doğulduğu yaxud yaşadığı yeri bildirən təxəllüslər. Topotəxəllüslər adlanan belə təxəllüslərə nümunə olaraq Təbrizi, Şirvani, Ordubadi kimi təxəllüsləri qeyd edə bilərik.

2 Mənsub olduğu xalqın, millətin adını ifadə edən təxəllüslər Azəri, Qarqarlı, Əfqanlı, Kürdoğlu kimi təxəllüslər bu qrupa daxildir.

3 Sənətkarın ilhamının coşqunluğunu su, çay, dəniz adı ilə ifadə edən təxəllüslər. Belə təxəllüslərə Araz, Araslı, Xəzər kimi nümunələri çəkə bilərik.

4 Quş adları ilə düzələn təxəllüslər. Qumru, Simurq, Şahin, Tərən kimi təxəllüslər bu qrupa daxildir.

5 Kədər, sevinc, məhhəbbət, dostluq hislərini ifadə edən təxəllüslər. Bu qrupa daxil olan təxəllüslərə Nadim, Nakam, Miskin, Vəfa kimi nümunələri qeyd edə bilərik.

6 Satirik mənada istifadə olunan təxəllüslər. Hop-hop, Lağlağı, Kirpi, Güzgü kimi təxəllüslər bu qrupa daxildir. [34.s 110]

Təxəllüslərin məna qruplarına görə başqa bir təsnifi isə Mədət Çobanova

məxsusdur. O, onomastik vahidləri bu cəhətdən iki qrupa bölmüşdür.

1 Onomastik vahidlər əsasında yaranan təxəllüslər

2 Ümumişlək sözlərdən yaranan təxəllüslər.

Mədət Çobanov onomastik vahidlərdən düzələn təxəllüslərdən danışarkən onların bir neçə qrupunun adını çəkmişdir.

1 Toponimlərdən yaranan təxəllüslər, etnonimlər əsasında düzələn təxəllüslər

2 Zoonimlərdən yaranan təxəllüslər

3 Hidronimlərdən yaranan təxəllüslər

4 Kosmonimlərdən yaranan təxəllüslər.

Təxəllüslərin ikinci növü olan ümumişlək sözlərdən yaranan təxəllüslərin isə aşağıdakı qrupları vardır .

1 Aşıq, şair və nasir sözləri əsasında yaranan təxəllüslər

2 Bilik, məlumat və bacarıq bildirən sözlər əsasında düzələn təxəllüslər

3 Qəm, qüssə, kədər ifadə edən sözlərdən yaranan təxəllüslər

4 Sevgi, məhəbbət, arzu, dostluq ifadə edən sözlərdən yaranan təxəllüslər

5 Riyazi anlayış ifadə edən sözlərdən yaranan təxəllüslər. [15.s189]

Təxəllüslərin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini də ətraflı şəkildə tədqiq edən Afad Qurbanov onların bir sıra xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir. Dil tərkibinə görə təxəllüsləri tədqiq edən dilçi onların iki qrupunu qeyd edir.

Azərbaycan dilinə məxsus təxəllüslər

Ərəb-fars mənşəli təxəllüslər.[34.s 113]

Dilimizdə mövcud olan təxəllüslərin çox hissəsi ərəb-fars mənşəlidir.

Təxəllüslərin qrammatik xüsusiyyətlərindən danışarkən Afad müəllim təxəllüslərin yaradılmasında xüsusi şəkilçi kimi daha çox -i, -vi, -lı, -li, -lu, -lü, -ski şəkilçilərinin istifadə olunduğunu qeyd edir. Dilimizdə mövcud olan təxəllüslərə nəzər yetirsək görürük ki, bu şəkilçilər arasında ən geniş istifadə olunanı isə -i, -vi şəkilçiləridir. Xaqani, Ordubadi, Füzuli, Təbrizi, Şirvani kimi təxəllüslər məhz bu şəkilçilərin köməyi ilə yaranmışdır. Təxəllüslərin yaranması və inkişafından bəhs edən Afad müəllim onların yaranmasında diqqət cəlb əsas xüsusiyyətləri

araşdıraraq qruplaşdırmışdır. Təxəllüslərin yaranması və inkişafı prosesindəki əsas cəhətlərdən biri şəxs adlarının təxəllüsə çevrilməsidir. Dilimizdə mövcud olan təxəllüslərə nəzər salsaq belə nümunələrin sayının kifayət qədər olduğunu görə bilərik. Anar, Elçin, Əfqan kimi nümunələr təxəllüsə çevrilmiş şəxs adlarındandır. Təxəllüslərin yaranması və inkişafında daha bir cəhət isə təxəllüslərin şəxs adına çevrilməsidir. Bu hadisə dilçiliyimizdə çox geniş yayılmışdır. Beləki dilimizdəki Nizami, Sabir, Füzuli, Nəsimi, Vədadi, Müşviq kimi nümunələr şəxs adına çevrilmiş təxəllüslərdəndir. Təxəllüslərin yaranması ilə bağlı növbəti bir cəhət isə təxəllüslərin toponimə çevrilməsidir. Təxəllüslərin toponimə çevrilməsi özünün iki şəkildə göstərir. Birinci halda təxəllüslərə müxtəlif vasitələr qoşulmaqla toponimə çevrilir. Sabirabad toponimi məhz bu yolla yaranmışdır. İkinci yol isə təxəllüslərə heç bir vasitə artırılmadan toponimə çevrilməsidir. Təxəllüslərin yaranması və inkişaf etməsi prosesində daha bir cəhət isə təxəllüslərin ktematonimə çevrilməsidir. Ktematonimə çevrilmiş təxəllüslər sırasında Nizami təxəllüsünü nümunə göstərə bilərik. Nizami kinoteatrı, Nizami metro-stansiyası, Nizami muzeyi və.s. Dilçiliyimizdə təxəllüslərin tədqiqatına dair bir sıra araşdırmalar edilmişdir. Fikrimcə Afad Qurbanov digər antroponomiya kateqoriyaları kimi təxəllüsləri çox geniş və ətraflı şəkildə araşdırmışdır. O, təxəllüslərin növləri, mənə qrupları, leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini, yaranma yollarını sistemli şəkildə tədqiq edərək bu sahəyə öz töhfəsini vermişdir. Antroponimiyada köməkçi adlar kateqoriyasına daxil olan daha bir qrup isə titullardır. Titullar da dilçiliyimizdə sistemli şəkildə araşdırılmamış kateqoriyalardandır. Dilimizdə titulların işlənmə tarixinə nəzər salsaq görərik ki, titulların dilimizdə işlənmə tarixi qədimdir. Lakin bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, qədim dövrdə istifadə olunan titulların əksəriyyəti sinfi xarakter daşımışdır. Bu titullar sırasında Ağa, Bəy, Xan, Sultan, Vəzir, Məlik, Xatın kimi nümunələri qeyd edə bilərik. Müasir dövrdə yaranan titullar isə sinfi xarakter daşımır və çoxkomponentlidir. Dilimizdə titullarla bağlı problemlərdən biri də hələ də

titulların tərkib hissələrinin yazılışının sabitləşməməsidir. Afad Qurbanov dilimizdəki titulları mənşə etibarilə iki qrupa bölmüşdür.

1Keçmiş titullar

2Müasir titullar.

Dilimizdə mövcud olan keçmiş titullar zaman keçdikcə ümumiliyə doğru inkişaf yolu keçmişdir.İndi demək olar ki, keçmiş titulların çoxu xüsusi adların tərkib hissələrində işlənir. Nümunə üçün Xan tituluna nəzər salsaq görərik ki, bu titul artıq Xanbala, Hüseynxan, Xanoğlu kimi xüsusi adların tərkibində istifadə olunur. Müasir titullar şəxs adlarından əvvəl işlənir. Müasir titullara Milli Qəhrəman, Xalq rəssamı, Xalq şairi, Əməkdar elm xadimi,Azərbaycan xalq artisti kimi nümunələri qeyd edə bilərik.

Buludxan Xəlilov titullardan bəhs edərkən onların daşdığı onomastik funksiyaya görə iki qrupunun olduğunu qeyd etmişdir.

Ümumi titullar -Xan, Bəy, Əmir və.s.

Xüsusi titullar-Qazan xan, Əmir Teymur, Nadir şah və.s

B.Xəlilov ümumi titul dedikdə adlırsız istifadə olunan titulları, xüsusi titullar dedikdə isə şəxs adları ilə birlikdə istifadə olunan titulları nəzərdə tutmuşdur.[24.s 235]

Titulların növləri haqqında daha bir təsnifat isə Aslan Bayrımova məxsusdur.

O,üç qrupunun adını çəkmişdir.

1Mülki titullar

2 Hərbi titullar

3Dini titullar.

Əmir, şah, sultan, xanım, xatun kimi titulları mülki titullara, gizir, onbaşı, minbaşı kimi titulları hərbi titullara, hacı, məşədi, xəlifə, seyid, molla kimi titulları isə dini titullara nümunə olaraq göstərmişdir.[9.s 178]

Antroponimiyaya daxil olan ad qrupları haqqında gördüyümüz kimi dilçiliyimizdə Afad Qurbanovla yanaşı başqa dilçilər də tədqiqat işləri aparmışdır. Fikrimcə məhz Afad Qurbanovun bu kateqoriyalar haqqında

araşdırması daha ətraflı və daha sistemli xarakter daşıyır. O, hər bir kateqoriyaya daxil olan onomastik vahidləri sistemli şəkildə araşdırmış, onların tarixi, yaranma yolları, növləri, işlənmə vəziyyətləri ilə bağlı öz fikirlərini ətraflı şəkildə şərh etmişdir. Azərbaycan antroponimlərinin inkişaf tarixi araşdıran dilçi, bu inkişaf yolunu altı dövr şəkildə qruplaşdırmışdır.

1 Qədim dövr Azərbaycan antroponimləri -XII əsrin sonuna qədər

2 XIII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan antroponimləri

3 XIX əsrdə Azərbaycan antroponimləri

4 XX əsrdə Azərbaycan antroponimləri

5 XX əsrin əvvəllərində antroponimlər

6 XX əsrin II yarısında antroponimlər.[34.s 120]

Hər bir dövrə məxsus antroponimləri sistemli şəkildə araşdıran Afad müəllim qədim dövr antroponimik vahidlərin istifadə formalarından bəhs edərkən onların aşağıdakı qruplarının adını çəkmişdir.

1 Yalnız şəxs adlarından ibarət olan vahidlər- Buğa, Buğac, Təkəş, Yağıbasan və.s

2 Titul və şəxs adlarından ibarət antroponimlər-Bilgə Kağan, Eltəris Kağan

3 Ləqəb və şəxs adlarından ibarət olan vahidlər-Alp Arslan, Qara Məlik,və.s

4 Ata adı, qohumluq bildirən söz və şəxs adından ibarət olan antroponimik vahidlər- Qazan oğlu Uruz, Qaragünə oğlu Dəli Budaq,Qaman oğlu Bayındır xan və.s

5 Şəxs adı, ərəbcə oğlu mənasını ifadə edən ibn sözü və ata adı adından ibarət olan vahidlər-Əli ibn İsa, Toğrul ibn Arslan, Əhməd ibn Əli və.s

Qədim antroponimlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də ərəb antroponimlərinin təsiri prosesidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim dövr antroponimləri ilə bağlı əsas problem Azərbaycan adlarının əsl fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin bərpa olunmasıdır. Dilçi XIII-XVIII əsrlərdə antroponimik vahidlərin istifadə formalarından bəhs edərkən isə aşağıdakı qrupların adını qeyd etmişdir.

1 Yalnız şəxs adlarından ibarət olan vahidlər-Ömər, İsgəndər. Tacəddin, İbrahim, Bəndər və.s

2 Titul və şəxs adı formasında işlənən vahidlər- Şeyx Heydər, Mir Əli, Şeyx Əhməd və.s.

3 Şəxs adı və titul formasında işlənən vahidlər- Cahan şah, Nadir şah Fətəli xan və.s.

4 Ləqəb və şəxs adından ibarət olan antroponimik vahidlər- Uzun Həsən, Gödək Əhməd. Topal Əhməd, Qara Yusif və.s.

5 Şəxs adı və təxəllüs formasında işlənən vahidlər- Arif Ərdəbilli, İmadəddin Nəsimi, Zülfüqar Şirvani və.s.

6 Şəxs adı, titul və ləqəb formasında istifadə edilən antroponimik vahidlər-Qazı xan Təkəli, Abdulla xan Ustacılı və.s.

7 Titul , şəxs adı və təxəllüs formasında istifadə olunan vahidlər-Şah İsmayıl Xətai, Mir Yəhya Təbrizi və.s.

8 Titul, şəxs adı və təxəllüs- Pir Seyid Əhməd Təbrizi. Bu formada bir yox bir neçə tituldan istifadə edilirdi. Bu dövr antroponimik sistemdə monqol mənşəli adların təsiri özünü xüsusi ilə göstərirdi. Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, XIII-XVIII əsrlərdə dil tərkibi baxımından antroponimik vahidlərin üç qrupu mövcud olmuşdur. Əsl Azərbaycan antroponimləri, ərəb-fars mənşəli antroponimlər və monqol mənşəli antroponimlər. XIX və XX əsrlərdə də antroponimlərin inkişaf yolunu Afad müəllim sistemli şəkildə təhlil edərək antroponimlərin inkişaf xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir.[34.s 124-143]

Afad Qurbanov Azərbaycan antroponimiyasını ətraflı şəkildə araşdırmışdır. O, antroponimiyaya daxil olan hər bir kateqoriyaya aid vahidləri, onların yaranma və inkişaf tarixini, digər onomastik vahidlərlə qarşılıqlı əlaqəsini, hər bir dövrdə işlənən antroponimlərin xüsusiyyətləri, işlənmə formaları , dil tərkibi haqqında sistemli şəkildə tədqiqat aparmış və Azərbaycan antroponimiyasına öz töhfəsini vermişdir. Onun bu sahədə xidmətlərindən biri də antroponimik terminlərin dəqiq izahını verməsidir. Afad müəllim irəli sürdüyü hər bir fikiri

bədii, tarixi nümunələrlə əsaslı şəkildə şərh etmişdir. Azərbaycan dilçiyində antroponimlərin sistemli təhlili məhz Afad Qurbanova məxsusdur.

II.II Afad Qurbanov və Azərbaycan Toponimləri

Onomastikanın geniş yayılmış qruplarından biri toponimlərdir. Toponimlər dedikdə yer adları nəzərdə tutulur. Toponimlərin hər birinin özünəməxsus cəhətləri, xüsusiyyətləri var. Məhz bu xüsusiyyətlərin araşdırılması dilçiliyimiz üçün vacib məsələlərdəndir. Dilimizdə mövcud olan toponimlərin araşdırılmasında Afad Qurbanovun rolu danılmazdır. Toponimlərin yaranması və inkişafı ilə bağlı olaraq bir sıra cəhətlər vardır. Bu cəhətlərdən biri də dilimizdəki toponimlərin yaranma tarixi ilə bağlıdır. Afad Qurbanov bu nöqteyi-nəzərdən toponimləri 3 qrupa bölmüşdür.

Ən qədim toponimlər

Qədim toponimlər

Yeni toponimlər.

Ən qədim toponimlərə nümunə olaraq Qəbələ, Qafqaz, Albaniya kimi toponimləri, qədim toponimlərə Gəncə, Naxçıvan, Şəki, Bərdə, Bakı, Şəmkir toponimlərini, yeni toponimlərə isə Günəşli, 28 May, Cəlilabad, Qırmızıkənd toponimlərini qeyd edə bilərik.[34.s 182]

Toponimlərin hansı dövrə aidliyi baxımından Buludxan Xəlilov Afad müəllimdən fərqli olaraq ən yeni toponimlər qrupunun adını çəkmişdir. Buludxan Xəlilov XVIII-XX əsrlər yaranmış toponimləri yeni toponimlər adı altında birləşdirmişdir. Ən yeni toponimlər dedikdə isə son dövrlərdə meydana gəlmiş toponimləri nəzərdə tutmuşdur.[24.s 240]

Dilimizdə toponimlərlə bağlı olan məsələlərdən biri də onların qruplarıdır. Afad Qurbanov toponimlərin müxtəlif vahidlərdən yaranması baxımından onların bir neçə qrupunun çəkmişdir.

1 Antropotoponimlər

2 Etnotoponimlər

3 Hidrotoponimlər

4 Zootoponimlər

5 Fitotoponimlər

6 İctimai-siyasi xarakterli toponimlər

7Memuar-xatirə toponimlər

8Kosmotoponimlər

9Təsviri toponimlər.[34.s 186]

Dilimizdəki toponimlərin bir hissəsi şəxs adlarından, familiyalardan, ləqəb və titullardan yaranır. Belə toponimlər antropotoponimlər

adlanır. Antropotoponimlərin xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən Afad Qurbanov tərkibinə görə onları 3 qrupa böləndüyünü qeyd etmişdir. Dilçinin qeyd etdiyi birinci qrup yalnız şəxs adlarından ibarət olan antropotoponimlər qrupudur. Bu qrup toponimlərin yaranmasında ancaq şəxs adları iştirak edir, yəni şəxs adından başqa heç bir şəkilçi və vasitə iştirak etmir. Nümunə olaraq Fazil, Əliyar, Qarababa kimi toponimləri qeyd edə bilərik. Afad Qurbanov bu qrup antropotoponimlərdən bəhs edərkən onu da qeyd edir ki, toponimlərin bu formada yaranması ziddiyətli xarakter daşıyır. Tərkibində ancaq şəxs adı olan toponimlərlə şəxs adlarını seçməkdə müəyyən çətinliklər ortaya çıxır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda ancaq şəxs adlarından yaranmış heç bir toponim ilkin vəziyyətində dövrümüzə gəlib çatmamışdır. İkinci qrup isə şəxs adı və sözdüzəldici şəkilçidən ibarət antropotoponimlərdir. Bu qrupa daxil olan antropotoponimlər şəxs adlarına -li, -lı, -lu, -lü, -lar, -lər şəkilçilərinin artırılması yolu ilə yaranır. Belə toponimlərə nümunə olaraq Cavahirli, İsmayılbəyli, Böyükbəyli antropotoponimlərini qeyd edə bilərik. Şəxs adları və yaşayış məntəqəsinin tipini, yerin coğrafi mövqeyi və su obyektlərini bildirən sözlərin birləşməsindən yaranan antropotoponimləi isə Afad Qurbanov üçüncü qrupa daxil etmişdir. Bu qrupa daxil olan toponimlərin yaranmasında əsasən abad, oba, kənd, qışlaq, binə, qazma, dağ, dərə, qobu və .s kimi sözlər iştirak edir.

Belə antropotoponimlərə Nemətabad, Abbasabad, Əlikənd, Aydınkənd, Qasımqışlaq, kimi nümunələri göstərə bilərik. Dilimizdəki toponimlərin bir qismi xalq, tayfa, qəbilə adları əsasında formalaşmışdır. Afad Qurbanov belə toponimləri etnotoponimlər adlandırmışdır. Etnotoponimlər dilimizin toponim

sistemindəki ən mürəkkəb qrupdur. Bu toponimlərin mənşəyi haqqında dilçiliyimizdə deyilən fikirlərin sayı çox azdır. Toponimlərin başqa bir qrupu isə hidronimlər əsasında yaranmış toponimlərdir. Belə toponimlərə Afad müəllim hidrotoponimlər adlandırmışdır. Dilimizdə mövcud olan

hidrotoponimlərə Ağbulaq, Qarabulaq, Qarasu, İstisu, Kənarçay kimi nümunələri qeyd edə bilərik. Afad Qurbanovun bölgüsündə yer alan başqa bir toponim qrupu isə zootoponimlərdir. Bu qrupa daxil olan toponimlər heyvan, quş, həşərat adları əsasında formalaşmışdır. Nümunə olaraq isə Ağcüyür, Atölən, Qazbölük, İnəkboğan, Ördəkli toponimlərin adını çəkə bilərik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə zootoponimlər say baxımından çoxluq təşkil etmir. Dilimizdəki toponimlərin bir hissəsi isə bitki adları əsasında formalaşmışdır. Belə toponimlər qrupu fitotoponimlər adı altında

birləşir. Almalıq, Armudlu, Üzümlükənd, Çinartala, Qaraağac, Söyüdlər toponimləri məhz bitki adları əsasında formalaşmışdır. Dilimizdə mövcud olan toponimlərin bir hissəsi Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə əlaqədar olaraq formalaşmışdır. Afad Qurbanov belə toponimləri ictimai-siyasi xarakterli toponimlər adı altında birləşdirmişdir. Azadkənd, Yenikənd. Yeni həyat, İyiriminçi, Yenilik toponimləri məhz bu qrupa daxil olan toponimlər sırasındadır. Dilçinin qeyd etdiyi memuar-xatirə adlı toponimlər qrupuna tarixi şəxsiyyətlərin, yazıçıların, şair və ictimai-siyasi xadimlərin adı ilə bağlı olan toponimlər daxildir. Füzuli rayonu, Nizamikənd, Nəsimikənd məhz belə toponimlərə aiddir. Dilimizdəki toponimlərə nəzər saldıqda görürük ki, toponimlərin bir hissəsi səma cisimlərin adı əsasında formalaşmışdır. Belə toponimlər kosmotoponimlər adı altında birləşmişdir. Günəşli və Şəfəqli toponimlərini nümunə olaraq qeyd edə bilərik. Dilimizdəki toponimlərin bir hissəsi isə müəyyən bir əlamətə, təbii sərvətə əsasən adlandırılır. Afad Qurbanov belə toponimlərə təsviri toponimlər adı vermişdir. Təsviri toponimlərə Altıağac, Qarabaldır, Ballıqaya, Binələr, Qaratala, Qaratorpaq nümunələri göstərə bilərik. Toponimlərin yaranma qanunauyğunluğu haqqında

dilçiliyimizdə bir çox təsnifatlar mövcuddur. Belə təsnifalardan biri də N.Məmmədova məxsusdur. O, təsnifi müəyyən cəhətləri ilə Afad Qurbanovun təsnifindən fərqlənir. N.Məmmədov toponimlərin yaranmasını belə təsnif etmişdir.

1 Etnonimlər əsasında yaranmış toponimlər.

2 Təbiət hadisələri ilə əlaqədar formalaşmış toponimlər-Selli dərə, Çovğun qaya, Yelli təpə və.s

3 Təyinedici cəhət və digər faktorlar əsasında yaranan toponimlər-Quzaykənd, Qıblədağ, Güneyqışlaq və.s.

4 Obyektin ətraf aləmdəki hadisə və əşyalara bənzədilməsi yolu ilə yaranan toponimlər- Kotanqaya, Çömçə dərə, Yorğan dərəsi və.s.

5 İnamlar və rəvayətlər əsasında formalaşan toponimlər- Cin dərəsi, Cinli Zeynallı kəndi, Ziyarət dağı və.s.

6 Ağ, qara, sarı, qırımızı, boz və.s sözlərin iştirakı ilə yaranan toponimlər- Qırmızı kənd, Ağbulaq kəndi, Sarıtorpaq təpəsi, Sarıqaya və.s.

7 Say bildirən sözlərin iştirakı ilə formalaşan toponimlər- Yeddibulaq dərəsi, Doqquzdonlu təpə, Qırxqız dağı Beştala kəndi və.s.

8 Dilimizdə mövcud olan coğrafi adları Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində bu və digər dərəcədə yaşayış məntəqəsi adlarına çevrilərək oronimləri formalaşdırmışdır. Dardərə kəndi, Qaraçuxur qəsəbəsi, Ağqaya kəndi kimi toponimlər məhz bu yolla yaranmışdır.

9 Coğrafi obyektlərin bir hissəsi yerləşdiyi ərazinin adı ilə əlaqədar formalaşmışdır. Alvadı təpəsi-Masallı rayonu (Alvadı kəndi), Ordubad düzü (Ordubad şəhəri) və.s

10 Şəxs adları əsasında yaranan toponimlər.[49.s 17]

Toponimlərin yaranması ilə bağlı daha bir təsnif isə İbrahim Bayramova aiddir. O, toponimlərin yaranmasında iştirak edən yeddi əsas qrupun adını çəkmişdir.

1 Şəxs adları

2 Qəbilə, tayfa adları

3 Coğrafi obyektin relyefi

4 Su obyektlərinin adları

5 Ərazinin flora və faunası

6 Ərazidə yaşayan heyvan adları

7 Yaşayış məntəqəsinin əlaməti və təbii şəraiti [10.s 117]

V.Əliyev isə toponimlərin 4 qrupunu qeyd etmişdir.

1Antropotoponimlər

2Zootoponimlər

3Fitotoponimlər

4Etnotoponimlər.[18.s149]

Fikrimcə V.Əliyevin bu bölgüsü tam əhatəli deyil. Çünki dilimizdə olan toponimlər ancaq bölgüdə qeyd olunan xüsusi adlardan yaranmamışdır. Dilçiliyimizdə toponimlərin təsnifi ilə bağlı Afad Qurbanovdan fərqli bir bölgü edən T.Əhmədovdur. O,Azərbaycan dilindəki toponimlərin bölgüsünün oykonimlərin əsasında etmişdir. Oykonimlərin toponimlərin bir qolu olmasını nəzərə alsaq toponimlərin təsnifini oykonimlərə əsasən aparılması doğru bir yanaşma deyil. Aslan Bayramov isə dilimizdəki toponimlərin hansı söz qrupundan yaranması baxımından aşağıdakı kimi təsnif etmişdir.

1Antropooykonimlər

2Etnooykonimlər

3Orooykonimlər

4Hidrooykonimlər

5Fitoykonimlər

6Zooykonimlər .[9.s 192]

Toponimlərin hansı söz qrupundan yaranması baxımından dilçiliyimizdəki təsniflərə nəzər saldıqda görürük ki, təsniflərin bir çox əhatəli deyil, ancaq toponimlərin yarandığı müəyyən söz qruplarının adı çəkilir. A.Bayramovun, V.Əliyevin təsnifləri məhz belə bölgülərdəndir. Afad Qurbanovun bölgüsünün digər bölgülərdən bir sıra üstün cəhətləri var. Afad müəllim qeyd etdiyi bütün

qrupların adını bildirən konkret terminləri müəyyənləşdirmişdir. Həmçinin dilçinin bölgüsü digərlər bölgülərdən daha əhatəlidir. Toponimlər dedikdə coğrafi obyektlərin yəni, rayon, şəhər, kənd, küşə, məhəllə, dağ, dərə, təpə və.s adları nəzərdə tutulur. Bu cəhətdən toponimlərin müxtəlif növləri var. Afad Qurbanov toponimlərin növlərindən bəhs edərkən aşağıdakı növlərin adını çəkmişdir. Oykonimlər, urbanonimlər, oronimlər, xoronimlər, dromonimlər. Afad Qurbanov toponimlərin hər bir növü haqqında ətraflı tədqiqat apararaq öz fikirlərini sistemli şəkildə şərh etmişdir. Toponimlərin növləri haqqında dilçiliyimizdə bir çox təsnif mövcuddur. Bu təsniflərdən biri də Aydın Paşayevə məxsusdur. O, toponimlərin 7 növünün adını çəkmişdir. Afad Qurbanovun bölgüsündən fərqli olaraq A.Paşayev öz bölgüsündə hidronimlər və drimonimləri qeyd etmişdir. Afad müəllim hidronimləri onomologiyanın müstəqil sahəsi hesab etdiyi halda A.Paşayev hidronimləri toponimlərin bir növü olaraq qeyd etmişdir. Müəllif drimonimlər adı altında isə meşə sahələrinin adlarını nəzərdə tutmuşdur.[55.s 60]

Toponimlərin növlərindən bəhs edərkən M.Adilov da Afad müəllimdən fərqli olaraq hidronimlər və drimonimlərin adını qeyd etmişdir. Toponimlərin böyük bir hissəsi yaşayış məntəqələrinin adını bildirən xüsusi adlardan ibarətdir. Toponimlərin bu qrupu oykonimlər adlanır. Afad Qurbanov oykonimlərdən bəhs edərkən ərazinin böyük yaxud da kiçik olması baxımından onların iki növünü qeyd etmişdir.

1Komonimlər

2Astionimlər.

Komonimlərə kənd tipli yaşayış məntəqələrinin və şəhər tipli qəsəbələrin adları daxildir. Dilimizdə mövcud olan oykonimlərin əksəriyyəti komonimlərdir. Şəhər yaşayış məntəqəsinin adları isə astionimlərə daxildir. Şəhər daxilindəki prospekt, döngə, meydan, küçə, bazar adlarını bildirən toponimlər qrupu urbanonimlərdir. Afad Qurbanov urbanonimlərin iki qrupunun adını çəkmişdir.

1Aqronimlər

2Qodonimlər.

Meydan, sahə, park, xüsusi bina,bağ, bazar adları aqronimlər qrupuna daxildir.Nümunə olaraq Bakı şəhərində yerləşən Azadlıq meydanı, Füzuli meydanı, Dədə Qorduq parkı, Təzəbazar, Günəşli kimi toponimlərin adını qeyd edə bilərik. Prospekt, döngə, küçə, keçid, körpü, yol, bulvar adları isə qodonimlərə daxildir. Nümunə olaraq isə yenə Bakı şəhərində yerləşən Ağ şəhər bulvarı,Moskva prospekti, Ağa Nemətulla küçəsi kimi toponimlərin adını çəkə bilərik.A.Paşayev Afad müəllimdən fərqli olaraq urbonimlərin 3 növünü qeyd etmişdir. Aqronim, Aqroonim, Hadonim.

Aqronimlər Afad müəllimin qeyd etdiyi aqronimlərə, hadonimlər qodonimlərə uyğun gəlir. Aqroonimlər dedikdə isə A.Paşayev əkin sahəsi, tarla, düzənlik adlarını nəzərdə tutmuşdur.[55.s 62]

Oykonimlərin daha bir növü isə xoronimlərdir. Respubilka, rayon, ölkə, vilayət adları xorominlərə daxildir.Dilçiliyimizdə demək olar ki, sistemli şəkildə araşdırılmamış sahələrdən biri də oronimlərdir.Relyef quruluşuna görə bir-birindən fərqlənən yer adları oronimləri təşkil edir. Dağ, dərə, təpə, meşə,otlaq adları oronimlərə daxil olan adlar sırasındadır. Afad müəllimin qeyd etdiyi daha bir toponim növü isə dromonimlərdir ki,bu qrupa hava, su, yerüstü və yeraltı nəqliyyat yollarının adları daxildir. Afad Qurbanov toponimlərin növlərini, hər bir növün özünəməxsus xüsusiyyətlərini ətraflı şəkildə araşdırmış və onomologiya sahəsinə öz töhfəsini vermişdir. Dilçi həmçinin Azərbaycan toponimlərinin işlənmə arealı haqqında sistemli bir araşdırma apararaq müxtəlf ərazilərdə işlənən toponimlərimizi , onların xüsusiyyətlərini şərh etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Afad müəllim iki və daha çox coğrafi obyekt adı bildirən areal toponimləri də tədqiq etmiş, onların yayılma səbəblərini,hansı toponimlərin daha çox ərazidə istifadə olduğunu tədqiq etmişdir. Toponimlərin etimologiyası məsələsi də dilçinin diqqətindən kənarda qalmamışdır.O, dilimizdəki toponimlərin etimologiyasını araşdırmış və Azərbaycan toponimikasına öz dəyərli töhfəsini vermişdir.

Nəticə

Tədqiqat işində aşağıdakı nəticələr ümumiləşdirilmişdir.

1 Afad Qurbanov Azərbaycan dilçiliyinin aktual məsələlərini, problemlərini müəyyənləşdirərkən öz fikirlərini elmi faktlar əsasında izah etmişdir. Azərbaycan əlifbasının formalaşmasında dilçinin rolu böyükdür. Müasir Azərbaycan əlifbasının yaranması da məhz dilçinin adı ilə bağlıdır. Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının qəbul edilməsi üçün əlindən gələn hər şeyi edən dilçi bu əlifbanın Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə uyğun olduğunu elmi faktlarla sübut etmişdir. Ölkəmizdə latın qrafikalı əlifbanın qəbul edilməsində Afad müəllimin rolu danılmaz bir faktdır.

2 Ümumi dilçilik sahəsi Afad Qurbanovun apardığı araşdırmalar sayəsində konseptual səviyyə qalxır. Onun ümumi dilçilik sahəsindəki araşdırmaları təkcə Azərbaycan dilçiliyi üçün yox, ümumilikdə dünyə dilçilik elminin inkişafında fundamental bir hadisədir. Azərbaycan dilinin inkişafına öz töhfəsini vermiş dilçinin elmi yaradıcılığının araşdırılması, dərinlən incələnməsi dilçiliyimizin inkişafı üçün zəruri olan məsələlərdən biridir.

3 Dilçiliyimizdəki aktual problemlərdən olan nitq hissələrinin təsnifi məsələsi də Afad müəllimin diqqətindən kənarda qalmamışdır. Dilçinin nitq hissələrinin təsnifinə dair irəli sürdüyü fikir dilçiliyimizdə orijinal bir faktdır.

4 Afad Qurbanovun tədqiq etdiyi daha bir dilçilik sahəsi isə Türkoloji dilçilikdir. Alim bu sahə üzrə sistemli tədqiqat aparmış, öz fikirlərini sistemləşdirmişdir. Həmçinin dilçi türkologiya elminin başqa sahələrlə əlaqəsini elmi faktlar əsasında izah edərək dilçiliyimizə yenilik gətirmişdir.

5 Dilimizin lüğət tərkibinə fərqli aspektlərdən yanaşmaq, onun təkibində olan sözləri qruplaşdırmaq mümkündür. Lakin bir məsələni vurğulamaq lazımdır ki,

dilin lüğət tərkibi günü-gündən inkişaf etdiyindən daim ora yeni sözlər daxil olur və mövcud sözlər köhnəlir. Yəni dilin lüğət tərkibi daim zənginləşir. Bu səbəbdən də dilimizin lüğət tərkibində olan sözləri konkret mənə qrupları halında qruplaşdırmaq mümkün deyil. Afad Qurbanov dilimizin lüğət tərkibində istifadə olunan hər bir söz qrupu haqqında araşdırma aparmış və öz fikirlərini dolğun, sistemli şəkildə şərh etmişdir.

6 Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin bir hissəsini xüsusi adlar təşkil edir. Afad müəllimə qədər bu sahəyə dair müxtəlif araşdırmalar aparılsa da bu araşdırmalar sistemli xarakter daşımamış və onomologiya elmini tam əhatə etməmişdir. Dilçi apardığı elmi araşdırmalarla onomologiya sahəsində öz sözünü demiş və bu elmin Azərbaycan dilçiliyində inkişafı üçün öz töhfəsini vermişdir. Məhz xüsusi adların dilçiliyin müstəqil bir bölməsi halına gəlməsi dilçinin apardığı elmi araşdırmaların nəticəsidir.

7 Onomastikanın müstəqil sahələrinin müəyyənləşdirilməsinə dair dilçilər arasında fikir müxtəliflikləri mövcuddur. Fərqli dilçilər tərəfindən müxtəlif təsniflər edilmişdir. Afad müəllim öz təsnifi ilə onomastikaya daxil olan xüsusi adları sistemləşdirmiş və hər bir qrupun xüsusiyyətlərini nümunələr, elmi faktlar əsasında izah etmişdir.

8 Onomologiyanın müstəqil sahəsi olan şəxs adları qrupu haqqında dilçinin fikirləri diqqətə layiqdir. Dilçi insan adlarının yaranmasını, antroponimlərə daxil olan xüsusi ad qruplarını, hər bir qrupun xüsusiyyətlərini, bu sözlərin yaranma yollarını və lüğət tərkibimizdə istifadə formalarını dolğun şəkildə, faktlar əsasında izah etmişdir.

9 Toponimlər haqqında da araşdırmaları ilə dilçiliyimizə öz töhfəsini verən alim bu qrupa daxil olan sözlərin xüsusiyyətlərini, işlənmə formalarını, yaranma yollarını göstərmişdir.

10 Dilçiliyimizdə onomologiya məktəbinin yaradıcısı Afad Qurbanovdur. Afad Qurbanova qədər dilçiliyimizdə onomologiya məsələlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə, şəxs adlarının xüsusiyyətləri, onların yayılma arealı, əmələ gəlməsi, mənşəyi, məna əsası, quruluşu və tarixi inkişafı kimi məsələlərin sistemli şəkildə tədqiqatı aparılmamışdır. Məhz Afad müəllim dilçiliyimizdə ilk dəfə olaraq antroponimlərin inkişafı dövrlərini müəyyənləşdirmiş, hər bir dövrün özünəməxsus xüsusiyyətlərini konkret dil faktları əsasında tədqiq etmişdir. Dilçi onomologiyaya dair yazdığı əsərlərdə türkologiyada ilk dəfə olaraq onomastik vahidlərin qrup və yarımqruplarını müəyyənləşdirmişdir. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları, poetik onomastikanın öyrənilməsi də məhz dilçinin adı ilə bağlıdır. Onomastikanın bir elm kimi formalaşması, onomastikanın problemlərinə dair konfransların keçirilməsi, onomastik cəmiyyətin yaradılması məhz Afad müəllimin fəaliyyətinin nəticəsidir.

11 Tədqiqat işində aparılmış araşdırmadan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilinin inkişafı haqqında danışarkən Afad Qurbanovun yaradıcılığından, fəaliyyətlərindən bəhs etməmək olmaz. Öz elmi fəaliyyəti ilə dilçilik tariximizdə silinməz iz qoyan dilçinin yaradıcılığının araşdırılması, tədqiq edilməsi Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı üçün vacib olan əsas amillərdən biridir.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1."Adilov M və Aydın P. Azərbaycan onomastikası. Bakı: Elm, 2019, s 101.
- 2 Afad Qurbanovun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı 2019, s 237.
- 3 Akademik Afad Qurbanov monoqrafiya .Bakı ,2005, s 176.
- 4 Allahmanlı. M. Onomastika elmi məktəbinin banisi. Azərbaycan qəzeti,5 noyabr 2009, s 7-10.
- 5 Azərbaycan onomastikası problemləri -onomastika məsələlərinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları.Bakı 2003, s 169.
- 6 Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. 2 cilddə, II cild ,Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
- 7.Bağırov. A .Onomologiya problemləri. I cild. Bakı:Elm və təhsil, 2010.s 435.
- 8 Bayramova .A. İrəvan xanlığı toponimləri. Bakı: Elm və təhsil ,2016, s 230.
- 9Bayramov. A. Azərbaycan onomastikası. Bakı:AM965-MMC, 2015.s 319.
- 10 Bayramov. İ. Qərbi Azərbaycan toponimlər sistemi. Bakı: Elm. 2005.s 432.
- 11 Behbudlu. A. Milli onomastika məktəbinin banisi Afad Qurbanov. 525-ci qəzet.
- 12 Bəşirov. K. Həyatın və zəhmətin obrazı yaxud dilçilik elmində Afad Qurbanov imzası. Kredo. 2-10 oktyabr 2009.s 32.
- 13 Cəfərov. N. Afad Qurbanov və ümumi dilçilik. Respublika , 6 iyun 2019. s 4.
- 14 Cəfərov. S. Müasir Azərbaycan dili –Leksika. Bakı:Şərq -Qərb. 2007.s 191.
- 15 Çobanov. M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları.Bakı:Borçalı. 2017. III nəşr.s 412.

- 16 Dilçi Afad Qurbanov. monoqrafiya .Bakı 2005. S 175.
- 17 Eminov. A. Onun vəsiyyəti. Hüriyyət qəzeti. 19 oktyabr 2021.
- 18 Əliyev. V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı.1999.s 278.
- 19 Ərəb və fars mənşəli sözlər lüğəti. Bakı .1967.
- 20.Əsgərov. N. Azərbaycan hidronimləri. Bakı:ADPU. 2022. s 146.
- 21 Fərəcov. S. Dilimizin fədakar tədqiqatçısı. Mədəniyyət qəzeti. 22sentyabr 2021, s 6.
- 22 Həsənov. H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı .2005, s 451.
- 23 Həsənov. H. Söz və ad. Bakı. 1984, s 95.
- 24 Xəlilov. B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı. 2008, s 441.
- 25 Xudiyev. N. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı. Seçilmiş əsərləri II cild.Bakı: Elm Təhsil. 2012 s 477.
- 26 Xudiyev. N. Tarix yaşadan ziyalılarımız. Kredo . 15 iyun 2011.s 7.
- 27 İsrailov. V. Alim ömrü-Afad Qurbanov. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi –elmi metodika jurnalı. Bakı .2018 .№2 s 70-74.
- 28 İsrailov.V. Müdrik alim, unudulmaz türkoloq.Kredo. 15 yanvar 2011.s 7.
- 29 Kərimov. M. Görkəmli dilçi alim.Azərbaycan müəllimi .26 sentyabr 2010, s 4.
- 30 Qurbanov. A. Azərbaycan dilçiliyi problemləri.2 cildə I cild .Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. 2019,s 382.
- 31 Qurbanov. A. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. 2 cildə. II cild .Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. 2019. s 270.
- 32 Qurbanov. A. Azərbaycan onomatikası. Bakı: APİ. 1986.

- 33 Qurbanov. A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. 2 cildə. I cild. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. 2019. s 278.
- 34 Qurbanov. A. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. 2 cildə. II cild. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. 2019. s 431.
- 35 Qurbanov. A. Azərbaycan onomologiya məsələləri. Bakı: API .1986.
- 36 Qurbanov. A. Azərbaycan şəxs adları ensklopediyası. Bakı. 2007. s 304.
- 37 Qurbanov. A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı : Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. 2019. s 550.
- 38 Qurbanov. A. Müasir Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Bakı:Elm .2003 s 72.
- 39 Qurbanov. A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. 2 cildə. I cild. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. 2019 . s 463.
- 40 Qurbanov. A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair praktikum. 2 cildə .I cild. Bakı : Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. 2019.s 351.
- 41 Qurbanov. A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair praktikum. 2 cildə .II cild. Bakı :Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. 2019.s 374.
- 42 Qurbanov. A. Türkoloji dilçilik. Bakı:Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. 2019. s 486.
- 43 Qurbanov. A. Ümumi dilçilik. 2 cildə .II cild .Bakı :Elm.2011. s 531.
- 44 Qurbanov. A. Ümumi dilçilik. 3 cildə. II cild. Bakı :Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. 2019. s 271.
- 45 Qurbanov. A. Ümumi dilçilik. 3 cildə. II cild. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. 2019. s 510.

- 46 Mehdiyev. A. Dünya şöhrətli dilçi alim və mahir pedoqoq. Yeni Azərbaycan. 25 sentyabr 2010.s 5.
- 47 Məmmədov. İ. Görkəmli türkoloq dilçi. Xalq cəhbəsi.15 aprel 2014. s 14.
- 48 Məmmədquluzadə. C. Usta Zeynal hekayəsi.
- 49 Məmmədov. N. Toponimika. Bakı:Bakı Universiteti. 2007. s 408.
- 50 Məşədiyev. Q. Görkəmli dilçi alim, böyük vətəndaş. Respublika.31 iyul 2016. s 3.
- 51 Mikayılova. Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı;Memar Nəşriyyat-Poliqrafiya. 2008. s 302.
- 52 Mirzəyev. H. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri. III cild.Bakı:Elm. 2006.
- 53 Mollazadə. S. Azərbaycan toponimiyası. Bakı :Bilik. 1985.
- 54 Müasir Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı .6-7 iyun 2019.s 627.
- 55 Paşayev. A. Azərbaycan dili dərslərində ümumi və xüsusi adların müqayisəli tədrisi məsələləri. “ Ləqəblər haqqında” . Bakı. 2005 s 91.
- 56 Sadiqova .S. Dilçilik elmində Afad Qurbanov irsi. İstanbul:İmak.2019.s 196.
- 57 Seyidəliyev.N. Afad Qurbanov və ümumi dilçilik. Bakı:2019. s 420.
- 58 Sadıqov. Z .Azərbaycan dilində şəxs adları. Bakı. 1975.
- 59 Tanrıverdiyev. Ə. Türkologiyamızın Afad Qurbanovu. Bakı .2018. s 243.
- 60 Tanrıverdiyev. Ə . Unudulmaz dilçi alim. Azərbaycan müəllimi .16 oktyabr 2016. s 8.

61 Şükürlü. T. Onomologiya məktəbinin yaradıcısı. 525-ci qəzet . 12 mart 2009. s 7.

İnternet resursları

62 <https://afadqurbanov.az/fa>

63 <http://az.baku-art.com/az/muasir-azerbaycan-elifbasin-n-m-llifi-alim-afad-qurbanov>

64 https://az.wikipedia.org/wiki/Afad_Qurbanov